

Jøtul-ovnene varmet også tyskerne

- utilbørlig kollaborasjon eller pragmatisk tilpasning?

Jo Hestnes

Vår 2020

Institutt for arkeologi, konservering og historie

Universitetet i Oslo

Forord

Kronakrisen med tilhørende nedstenging har påvirket oss alle, og stengningen har influert også min masteroppgave. Da mye av samfunnet stoppet opp 13. mars i år, stengte også lesesalene og de fysiske arkivene. I et par uker før dette hadde jeg sittet på lesesalen på Riksarkivet og på ny gått gjennom arkivmaterialet om Jøtul under krigen og Sven Dysthes landssviksak. (Dysthe ble brukt som «mellommann» eller «buffer» mellom ovnsbransjen og de tyske innkjøperne av ovner.) Videre hadde jeg fått utlevert utskrifter over innholdet i OT-arkivet. Alt dette var jeg i ferd med å undersøke/kontrollere da beskjeden kom om at Riksarkivet stengte. Dette arbeidet ble derfor ikke fullført.

Planen var i tillegg å kontrollere noen arkivreferanser fra Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek. Det rakk jeg dessverre heller ikke. Jeg hadde på det tidspunktet kommet så langt i arbeidet at jeg likevel valgte å fullføre, til tross for at oppgaven lider av noen mangler.

«Det fins like lite noen hundre prosents sannhet som det fins hundre prosent alkohol.»

Sigmund Freud til Stefan Zweig i *Fra verden av i går*

Innhold:

Kapittel 1. Innledning, forskningsfront, kildegrunnlag og problemstillinger	s.5
Kapittel 2. Hvordan møtte næringslivet generelt- og Jøtul spesielt- mellomkrigstidas kriser?	s.21
Kapittel 3. Rammeverket legitimerer økonomisk samarbeid og gjorde det til normalen	s.31
Kapittel 4. Krigsprofitøren Jøtul	s.44
Kapittel 5. Det umulige rettsoppgjøret	s. 70
Kapittel 6. Oppsummering og konklusjon	s. 83

Arkiver

Litteratur

1. Innledning med problemstillinger, kilder og litteratur

Temaet for min masteroppgave er krigsprofitt og jeg bruker Jøtul¹ som case. Ved å bruke nærstudiet av en enkelt bedrift, er det min intensjon å si noe om det store bildet, dvs. næringslivet generelt under krigen. Jøtul var da som nå produsent av ovner, i hovedsak og drev altså ingen krigsviktig produksjon, men tjente likevel store summer på å ta del i tyskernes oppbygging av Festung Norwegen. Jeg mener Jøtul er et godt eksempel på en bedrift som tjente mye på krigen gjennom å ta aktivt del i tyskernes anleggsaktivitet. Hvordan bedriftens samarbeid med okkupasjonsmakten utviklet seg gjennom krigsårene, kan si mye om hvordan næringslivet forholdt seg til okkupasjonsmakten gjennom krigens ulike faser.

På 1970-tallet jobbet jeg noen år på Jøtul, og hørte den gang historier og rykter fra krigen, både om de som hadde vært «tyskvennlige» og om de som var på «den riktige siden». Men ingen fortalte noe om selve produksjonen under krigen, hvem man produserte for var ikke tema. Som ungdom først i tjuårene var jeg bare sånn passe interessert i hva som skjedde under krigen. Jeg var som Jøtul-arbeiderne under krigen, oppsatt på å få jobben gjort og tjene godt. Interessen for det som foregikk under krigen kom senere.

Ideen til masteroppgaven fikk jeg da jeg leste Dag Tangens bok *Orkla og krigen*. Tangen er naturligvis opptatt av Orkla Grubers krigsprofitt gjennom leveranser av svovelkis til den tyske rustningsindustrien, men skriver også at Jøtul var storleverandør til Wehrmacht og påpeker administrerende direktør Johs. Gahr's sentrale rolle i Deutsche Handelskammer.² Så kom jeg over en VG-artikkel fra 2014 der Ap-leder Jonas Gahr Støre ble intervjuet om sin da nye bok, hvor han ikke skriver noe om hvordan krigen er med på å legge grunnlaget for familieformuen. Fire historikere kritiserte Gahr Støre for ikke å nevne at «morfaren Johs Gahr i betydelig grad økte formuen til familiebedriften Jøtul under krigen».³ -Morfar var intenst

---

¹ Bedriften het den gang Jøtul og Kværner Ovnstøperi A/S, men jeg bruker Jøtul for letthets skyld.

² Tangen, s. 35

³ VG 15.09.2014

anti-NS, sier Gahr Støre i artikkelen. Hvordan kunne dette henge sammen? Dette gjorde meg nysgjerrig på Jøtuls virksomhet under krigen og jeg bestemte meg for å finne ut mer.

Problemstillinger

Bøkene om krigsprofitørene har etter hvert blitt mange, selv om mye forskning gjenstår på dette feltet. De bøkene jeg har lest om temaet nøyer seg med å beskrive hvordan krigsprofitten utviklet seg, om hvor mye enkeltbedrifter lot til å tjene på «tyskerarbeid». Få later til å være opptatt av motivene bak denne storstilte økonomiske innsatsen for okkupasjonsmakten. I min masteroppgave vil jeg forsøke å bore dypere. Jeg er mer interessert i hva som kan ligge til grunn for at Jøtul og mange andre bedrifter gikk fullt og helt inn i oppbygningen Festung Norwegen. Hva kan motivene være for at så mange ivret for å slutte seg til den skaren som lukket øynene for det faktum at de hjalp tyskerne i deres krigføring, i den nazistiske kampen for verdensherredømme? Og hvorfor finner vi knapt synlige bevis på mer aktiv motstand i næringslivet, innad i fabrikkene, på skipsverftene og i andre bedrifter?

Okkupasjonen betød ikke bare bombing, arrestasjoner, terror og drap, den bød også på muligheter som næringslivet og den arbeidende befolkningen hungret etter gjennom hele mellomkrigstida., nemlig forutsigbarhet for inntjening og kontinuerlig ordrettilgang og sikkert arbeid for mange tusener. Ett viktig element var at mye av eksporten forsvant, i alle fall eksporten til allierte land. Sånn sett betydde okkupasjonen omstilling for mange bedrifter. Nye markeder måtte finnes, og hjemmemarkedet ble viktigere. I tillegg til at nye muligheter med byggingen av Festung Norwegen og andre tyskinitierte prosjekter, ble det skapt et helt nytt rammeverk, som vi skal se. Rammeverket kom i stand både etter norsk og tysk initiativ og med næringslivet som viktig pådriver.

For Jøtul og mange andre bedrifter må okkupasjonen ha virket befriende. Da det første sjokket hadde lagt seg etter angrepet, økte behovet for mange produkter voldsomt. Okkupasjonens mangesidige behov gjorde ganske raskt at det som hadde preget økonomien i

mellomkrigstida, nedgangstidene, depresjonen, bedriftsnedleggelsene og massearbeidsledigheten gradvis forsvant for til slutt å forsvinne helt. Ovnsstøperiet Jøtul, som mange andre bedrifter i mellomkrigstida hadde opplevd bedriftstans og permitteringer og med uro for framtida, ble situasjonen nærmest snudd på hodet. Fra ordretørke, opplevde man på Jøtul «et renn av tyskere». De tyske offiserene som marsjerte inn i kontorfløyen og produksjonslokalene som forlangte at bedriften skulle masseprodusere ovner for dem, må ha virket skremmende på ledelse og ansatte. Wehrmacht-offiserene var kun opptatt av: Hvor mange ovner kunne bedriften produsere og hvor raskt kunne disse leveres?

Jøtul var neppe den eneste bedriften som opplevde press og trusler fra tyske offiserer. I løpet av kort tid måtte norske bedriftsledere ta avgjørelser som de neppe kunne forstå rekkevidden av i de første forvirrede ukene og månedene. Mange bedrifter opplevde at tyske offiserer møtte opp på arbeidsplassene og forlangte, sikkert høylytt og truende, produkter som spiker, trelast, takpapp, elektriske artikler, ovner.

Hvor mye visste bedriftseiere og ansatte om krigens gang i en tid da ryktene svirret og mangelen på fakta og korrekt informasjon var svært mangelfull. Hva skulle tyskerne med alle disse produktene, og var nordmenn den gang klar over rekkevidden av tyskernes krav? I tillegg må det ha vært fristende p gripe mulighetene som åpnet seg. Kunne man i denne situasjonen si nei? Kan vi i dag, så mange år etter virke som moralske dommere over de kompliserte valg som måtte fattes raskt i de kaotiske tilstandene som hersket? Og da det ble inngått våpentilstand og tyskerne gjorde det klart at de var kommet for å bli, kunne man da i det hele tatt nekte og produsere for dem?

Dette er viktige problemstillinger og som jeg vil forsøke og nærme meg et mulig svar på i min masteroppgave.

På Jøtul valgte bedriftsledelsen å føye seg etter tyskernes krav, og det førte til gylne tider for bedriften, som jeg vil vise. For å dekke etterspørselen måtte man på Jøtul opprette et ekstra skift allerede sommeren 1940. Med ett var krisene fra mellomkrigstida borte. De ansatte kunne for første gang på to decennier se framtiden lyst i møte, ordrebøkene var fulle og

bedriftsledelsen kunne puste lette ut. Endelig skulle anstrengelsene fra trange tider på 20- og 30-tallet betale seg. Bedriften gjorde mye, som vi skal se, for å prøve og ri av krisene i mellomkrigstida, dype kriser som ikke lot til å slippe taket. Okkupasjonen snudde opp ned på alt dette. For å forstå betydningen av dette «kvantespranget» i økonomisk vekst som okkupasjonen førte med seg, vier jeg «bakteppet», dvs. krisene i mellomkrigstiden så stor oppmerksomhet i oppgaven.

Bortsett fra bedriftslederes naturlige trang til å tjene penger og arbeidsfolks behov for trygt og varig arbeid, tror jeg vi må se på den historiske konteksten. Hva preget Norge og verden for øvrig, i mellomkrigstiden? Hvilke endringer førte den tyske okkupasjonen med seg på det økonomiske området? Byggingen av Festung Norwegen og all annen aktivitet som tyskerne satte i gan. Okkupasjonen førte til at befolkningen økte med ca 10 prosent med de tyske soldatenes nærvær. Opp mot 400 000 soldater skulle ha dekket sine daglige behov. Borte var næringslivets frustrasjon over dårlige tider og arbeidsfolk kunne gå til trygt og sikkert arbeid. Om lag 20 års sosiale, politiske og økonomiske kriser tok ikke slutt før tyskerne okkuperte landet.

Samarbeidsviljen viste seg allerede i aprildagene i 1940 og det var næringslivets folk som gikk i spissen for samarbeidet, som vi skal se. Næringslivsledere var blant de som jobbet hardest for å oppnå fred med tyskerne, og var villige til å avsette kongen og regjeringen i de kaotiske aprildagene i 1940. Det var næringslivet som ivret mest for å få opprettet Administrasjonsrådet. Formelt var det Høyesterett som opprettet Administrasjonsrådet og som dermed ga rådet sin offisielle godkjenning med tyskernes stilltiende aksept. Terboven besluttet å opprette Deutsche Handelskammer og næringslivet sluttet velvillig opp. Dette benyttet Jøtul og andre bedrifter seg av for å styrke sitt samarbeid med tyskerne. Helt til krigslykken snudde for tyskerne vinteren 1942/43, var det samarbeid som var det iøynefallende trekket. Særlig tyskernes nederlag ved Stalingrad skjønte flere hvor det bar, hoppet ned fra gjerdet og tok stilling for de allierte og mot tyskerne. Men ble det noen virkelig motstand på det økonomiske feltet?

Det ble økt motstand på flere felter og motstanden tok en ny vending. Den ideologiske motstanden tok seg opp samtidig som sabotasjeaksjonene mot krigsviktig industri og samferdsel økte. Unntaket var på det økonomiske området. Jeg vil forsøke å vise at til tross for mer aktiv motstand i krigens siste halvdel, fortsatte samarbeidet på det økonomiske området nærmest ufortrødent.

Selv om enkelte bedriftsledere, som administrerende direktør på Jøtul, Johs. Gahr, gikk inn i illegalt arbeid,⁴ fortsatte det økonomiske samarbeidet. Det ble etter hvert betydelig motstand, særlig på det ideologiske området. Folk reiste seg i forakt for tyskere på trikken, gikk med binders på jakkeslaget og iførte seg rød topplue. Etter hvert kom produksjon og distribusjon av illegale aviser i gang, disse var viktige i holdningskampanjen mot nazistene og tyskerne. I året 1942 fikk vi den store kulturkampen med lærernes og prestenes motstandskamp.

Den samme motstanden finner vi ikke i økonomien. På Jøtul ble det produserte ovner akkurat som før. Bortsett fra enkelte sabotasjeaksjoner bestemt fra London, som f. eks. Vemork-aksjonen, kjenner ikke jeg til noen direkte sabotasjeaksjoner i fabrikker som ble bestemt av virksomhetens egne arbeidere eller ledere. Jeg kjenner heller ikke til gå-sakteaksjoner rettet mot bedriftens egen produksjon for tyskerne. Hva kan forklare den manglende motstanden fra næringslivets side?

Parolen fra bl. a. Administrasjonsrådet ble «Hold hjulene i gang!» Denne burde i lys av den snuoperasjonen som skjedde med tyskernes okkupasjon heller hete: «Få fart på hjulene!» Det var ikke bare slik at bedriftene tok «noe» tyskerarbeid for å holde ansatte i arbeid. I mange tilfeller, som jeg vil vise med Jøtul, gikk bedriftsledelsen langt for å skaffe seg lukrative kontrakter og opprettholde tyskernes «good-will». Den økonomiske fortjenesten mange bedrifter oppnådde under krigen ble i hovedsak brukt til å betale ned gjeld. Det gjaldt også for Jøtuls del, som vi skal se.

---

⁴ Didriksen s. 134

For å legitimere sitt samarbeid med okkupasjonsmakten viste Jøtul til Administrasjonsrådet. Også Industriforbundet oppfordret til samarbeid på det økonomiske området. Nygaardsvold-regjeringen inntok tidlig en lunken holdning til Administrasjonsrådet, men senere ble regjeringen mer forsonende. Jøtul brukte i sitt Promemoria (PM) til Landssvikpolitiet⁵ også loven for å legitimere sin produksjon til tyskerne. Bedriften viste til Folkeretten, som slo fast at okkupanten kan la det okkuperte samfunnet underholde okkupasjonsarmeen.⁶ Allerede før krigen sluttet hadde myndighetene i London utarbeidet såkalte Landssvikanordninger. Disse ble det strid om på noen områder, bl.a. ble det ikke trukket et skarpt skille mellom ulovlig og lovlig samarbeid med okkupasjonsmakten.

Både legitimeringen fra Administrasjonsrådet, Folkerettens bestemmelser og Landssvikanordningene skulle få betydning i rettsoppgjøret. Jøtul-ledelsen brukte jussen aktivt for å fri seg fra tiltale om økonomisk landssvik. Jøtul ble ikke dømt. Jøtul var ikke alene om å bli frifunnet. Det er få eksempler på at bedrifter ble dømt for økonomisk landssvik alene.

Jeg er opptatt av flere problemstillinger i min masteroppgave. For det første er det viktig å prøve og nærme seg årsakene til at så mange bedrifter, Jøtul inkludert, sluttet så velvillig og motstandsløst opp om «tyskerarbeid». Jeg er også opptatt av å diskutere noen myter om krigsprofitørene. Var det slik at bedriftene og ansatte kun var opptatt av å holde bedriften «flytende» og sikre de ansatte trygge arbeidsplasser? Det er også blitt hevdet at motstanden økte, også på det økonomiske området, etter hvert som krigen skred frem og tysernes krigslykke snudde. Var det virkelig slik, eller var det mangel på råstoff og nedslitt produksjonsapparat som førte til innskrenkninger i produksjonen og kanskje bedriftstans? Jeg vil også diskutere hvorfor ikke Jøtul og andre bedrifter ble dømt for «utilbørlig samarbeid» med tyskerne.

---

⁵ Oslo Politikammer, B-saker, Landssvikarkivet, sak nr. 1982, Jøtul & Kværner Ovnstøperi A/S

⁶ Grimnes, s. 196

Min masteroppgave vil altså omfatte økonomi og politikk, jus og moral.

Forskningsfront

«Hvor står okkupasjonslitteraturen nå?» het en artikkel av Ole Kristian Grimnes fra 2009.⁷ Han mener at den nasjonale fortellingen om krigen i Norge dreier seg primært om «en kamp mellom gode og onde krefter», mellom jøssinger og nazister, med kong Haakon som det fremste nasjonale symbolet og Quisling som den fremste eksponenten for det unasjonale. Grimnes mener at frem til 2009 var ikke denne grunnfortellingen blitt vesentlig endret, at den fortsatt var preget av en svart-hvitt-holdning. Likevel finner Grimnes mange nye trekk, «dels ved historieskrivningen om okkupasjonstiden, dels ved utviklingen av det kollektive minnet om den.»⁸ Selv om Grimnes mener at den nasjonale grunnfortellingen står seg, finner han altså nye sider, nye delfortellinger om temaer og enkeltskjebner, gjerne i det han kaller «gråsoner». I denne sammenheng nevner han spesielt de med NS-fortid som mer og mer har kommet til orde de senere årene.

Men Grimnes er også opptatt av at de som gjennomlevde okkupasjonen ikke gjorde det samme eller tenkte det samme hele tiden i de fem årene okkupasjonen varte; folk var ikke bare enten nasjonale eller unasjonale. Han mener at folk måtte *tilpasse seg* «okkupasjonssamfunnets nye betingelser (som var) preget mye av nærings- og arbeidslivet under okkupasjonen.» Denne formen for samarbeid eller «samhandling» som Grimnes kaller det, er «nødtvungen, og den som tilpasser seg, er lite aktiv og initiativrik i forhold til okkupanten.» *Kollaborasjon* definerer han som et mer aktivt samarbeid med okkupasjonsmakten eller dens samarbeidspartnere, altså det som er utilbørlig eller ulovlig. *Motstand* definerer han som «opposisjon som det sittende styret forbød, forfulgte og straffet, altså en hedersbetegnelse sett med nasjonale øyne, illegalt sett fra okkupasjonsmaktens ståsted. Grimnes betrakter disse tre sfærer, som han kaller dem, som overlappende, heller en gjensidig utelukkende. De som gjennomlevde krigen, var altså ikke bare «det ene eller andre»,

---

⁷ Nytt Norsk Tidsskrift 3-4/2009, s. 480- 488

⁸ Ibid, s. 481

men «både og», utfra hvilken situasjon den enkelte sto i til enhver tid, og den kunne variere etter hvert som krigen skred frem, og også hvem man måtte forholde seg til om det var tyskere, norske nazister eller motstandsfolk.⁹ Dette er et synspunkt jeg slutter meg til.

Jeg slutter meg også til Dag Tangen som i boka *Orkla og krigen* skrev:

«I akademisk norsk historieskrivning fikk den militære og politiske historien prioritet...»¹⁰

Verker om det økonomiske samarbeidet har med årene blitt ganske mange. Økonomisk samarbeid med fienden under okkupasjonen er ikke upløyd mark og historikere har i økende grad interessert seg også for denne siden av krigen. Selv om bøker som passer inn i den nasjonale grunnfortellingen fortsatt dominerer, er verker som omhandler «gråsoner», dvs. sider vi ikke liker å tenke på, uten at det dermed var ulovlig juridisk sett. En slik «gråsoner» omhandler de som samarbeidet og jobbet for okkupasjonsmakten på det økonomiske plan.

De «tilpasningsdyktige» profitørene

I det Grimnes betegner som en «gråsoner» befinner, som nevnt, de såkalte krigsprofitørene seg, de som tjente på okkupasjonsmaktens mange aktiviteter uten å være nazister eller «unasjonale». Debatten og litteraturen om profitørene er ikke ny, men det har i de senere årene kommet flere bøker om temaet. Det har hele tiden etter krigen stått strid om krigsprofitørene, for hvem var de? Var de «alle» i næringslivet, eller noen få som tjente grovt på krigen og hva var egentlig en krigsprofitør, og hvor gikk grensen mellom lovlig og ulovlig økonomisk samarbeid med tyskerne?

---

⁹ Ibid, s. 487-488

¹⁰ Tangen, s. 30

Selv om de fleste verker belyser det «svart-hvitt-bildet» som Grimnes beskriver, finnes det unntak, verker som belyser temaer i den histografiske gråsonen som økonomisk samarbeid med fienden befinner seg i. Allerede under krigen, i 1944 kom et anonymt bidrag som nyanserte det heltebildet av motstand, Milorg og Hjemmefronten som skulle komme til å dominere litteraturen. Forfatterens navn, journalist Helge Krogh, ble først kjent etter krigen med utgivelsen i 1946. Kroghs pamflett, *6-te kolonne?*, vakte i samtiden stor oppmerksomhet, og kan leses som et oppgjør med de som i det stille tjente grovt på krigen. Men ikke bare det. Krogh mente også at mantraet «Hold hjulene i gang», hadde vært en medvirkende årsak til at det istedenfor aktiv sabotasje som ville ha ødelagt eller bremsset næringslivet, var en viktig årsak til at motstanden i stor grad kom til å dreie seg om ufarlig holdningskampanje.

30 år etter kom et nytt verk som i likhet med Krogh var svært kritisk til de ledende krefter på den nasjonale siden i motstandskampen. I 1974 kom historiker Terje Valens bok *De tjente på krigen* med undertittelen *Hjemmefronten og kapitalen*. I et språk som er tidstypisk, skriver Valen om den jernharde undertrykkinga av det arbeidende folket, som måtte bære byrdene av utbyttinga fra tyskerne og kapitalen.¹¹ Valen er på linje med Krogh når han mener at Hjemmefrontledelsens viktigste oppgave var å beskytte profitørene. Valen mente videre at den væpnede motstandskampen var farligere for profitten enn tyskernes undertrykking, og at motstanden bare ble aktivisert når kravet fra grunnplanet ble for sterkt til at den ikke lot seg kontrollere. Valen går svært langt i sin kritikk av hjemmefrontens ledelse:

«Holdningskampanjen ble et surrogat for motstand som kunne skape et surrogat for motstand som kunne skade tyskerne (og kapitalen i Norge) materielt.»¹²

Den britiske historikeren Alan Milward bok *The Fascist Economy in Norway*, fra 1972 omhandler tyskernes forsøk på å «nyordne» det norske næringsliv i Grossraumwirtschaft, et europeisk, økonomisk fellesskap ledet av nazi-Tyskland. Verket omfatter også en grundig beskrivelse av utbyggingen av den norske aluminiumsindustrien.

---

¹¹ Valen, s. ??

¹² Ibid, s. 8

Også historikeren Annette H. Storeide er opptatt av utbyggingen av den norske aluminiumsindustrien. I boka *Norske krigsprofitører* skriver hun om hvordan det tyske kjemikonsernet IG Farben, det tyske selskapet Nordag- etablert i 1940 for å forestå en storstilt utbygging av norsk aluminiumsindustri- samarbeidet med Norsk Hydro for å sikre aluminium til Görhings Luftwaffe. Boken har undertittelen *Nazi-Tysklands velvillige medløpere*.

Nina Drolsum Kroglund tok opp samarbeidets mange former i boka *Hitlers norske hjelpere- Nordmenns samarbeid med Tyskland 1940-45*, som utkom i 2012. Hun er opptatt av samarbeidet på bred front, de som bevisst valgte feil side, som NS-medlemmene, de kommisariske statsrådene, samarbeid i forvaltningen, frontkjemperne og frontsøstrene, foruten rettsoppgjøret etter krigen. Men hun vier også stor plass til de som tjente på krigen, fra anleggsarbeiderne på flyplassene til næringslivstoppene. Hun mener, som andre forfattere, at det økonomiske samarbeidet med fienden var bredt og omfattende og at det i stor grad var frivillig. Hvorfor var det slik?¹³ spør hun i boka. Videre spør hun: Var det kun lav moral og profittønsker som var bestemmende, eller var det av hensyn til arbeidsplassene, samt bevare virksomheten for etterkrigstiden som var avgjørende? Bare i liten grad forsøker hun å nærme seg svar på disse spørsmålene.

Det har etterhvert kommet flere bøker om rettsoppgjøret, her nøyer jeg meg med å vise til Dag Ellingsens bok fra 1993. I *Krigsprofitørene og rettsoppgjøret* har han undersøkt en rekke bedrifter som kom i Landssvikpolitiets søkelys etter krigen. Ellingsen er opptatt av den enkeltes sosiale bakgrunn, hvilken rolle foretaket spilte i bransjen, hvordan oppførte den enkelte seg i møte med tyskerne, og hvem klarte å være standhaftig overfor pågående tyske kunder? Ellingsen gir også en beskrivelse av hvordan forholdene var for næringslivet i førkrigsårene og hvordan den enkelte næringsdrivende opplevde det første «kaotiske» krigsåret.

---

¹³ Drolsum Kroglund, s.66.

I 1987 kom Jan Didriksens bok *Industrien under hakekorset*. Den er skrevet på oppdrag fra Industriforbundet, men er til tross for at den er utarbeidet på oppfordring- og altså oppdragsforskning- temmelig kritisk til Industriforbundets virksomhet under krigen. Didriksen skriver at Hitlers opprinnelige plan med okkupasjonen av Norge var militær, ved å sikre seg landområdet, men fikk raskt også et økonomisk og industrielt preg. Den tyske overkommando instruerte de kommende tyske myndigheter i Norge med en detaljert oversikt over hvilke bransjer som ble ansett som viktige. Norsk industri ble tillagt en spesiell betydning:

«Å opprettholde den industrielle produksjon i Norge var derfor et viktig mål for tyskerne.»¹⁴

Didriksen legger vekt på tre tiltak som var medvirkende til at norsk industri og næringsliv kom inn under tysk innflytelse:

1. Industriforbundets skriv om «rettsstillingen i de okkuperte områdene».
2. Nemnda for Industri og Omsetning
3. Det tyske handelskammer.

Disse tiltakene går jeg nærmere inn på i kapittel 3. I avsnittet *Sabotasje* viser Didriksen til Helge Kroghs påstand i sin bok *6te kollonne-?* der Krogh hevdet «at norsk industri systematisk var blitt vernet mot sabotasje for å kunne opprettholde leveranser til tyskerne.»¹⁵ Langt på vei går Didriksen god for Kroghs påstand, det er få spor av direkte sabotasje av norsk industri under krigen, Mot slutten av krigen, ble kampmetodene skjerpet, skriver Didriksen, men skriver også:

---

¹⁴ Didriksen, s. 157

¹⁵ Ibid, s. 165

«Denne sabotasjevirksomhet i okkupasjonens siste måneder ble i hovedsak rettet mot kommunikasjonsmidler og berørte i liten grad industribedriftene.»¹⁶

Didriksen ser ikke bort fra at det kan ha foregått andre måter å sabotere leveranser fra industrien til tyskerne i form av «gå-sakte-aksjoner». Han konkluderer imidlertid med at det er vanskelig å måle effekten av slike aksjoner og at oppbremsing og kanskje stopp i leveransene like gjerne kunne skyldes mangel på energi og råstoffer i tillegg til nedslitt materiell og produksjonsutstyr.¹⁷

Min konklusjon på denne gjennomgangen av noen utvalgte verker om økonomiske samarbeid med okkupasjonsmakten, er at felles for de nevnte verkene er at de er gode på å beskrive forholdene under krigen, hva profitørene gjorde og i den grad kildematerialet gir grunnlag for det, sier verkene noe om hvor stor fortjenesten eller profitten var. Forsøk på å analysere hvorfor næringsdrivendes motiver for frivillig å samarbeide økonomisk med tyskerne og uten å gjøre forsøk på å utføre så lite som mulig, få utsatt arbeid, er nærmest fraværende.

Som vi har sett, stilte Jan Didriksen seg kritisk til industriens virksomhet under krigen. Det samme kan ikke sies om Dag Ove Skjold. Han skrev boka *Rik på tradisjoner Jøtul 1853-2003*, utgitt til 150 årsjubileet i 2003. Boka ble til med økonomisk støtte fra Jøtul, ble utgitt på eget Jøtul-forlag og med redaktører ansatt på Jøtul. Redaktørene «har lest og kommentert hele manuskriptet».¹⁸

Selv om jeg er kritisk til måten Skjold løste oppgaven på, eller fikk lov til å løse sin oppdragsforskning på, gir boka et vell av opplysninger om bedriftens utvikling, både teknisk og økonomisk. Særlig har jeg benyttet kapitlene om utviklingen etter at Jøtul ble skilt ut fra Kværner Brug i 1916.

---

¹⁶ Ibid. S. 166

¹⁷ Ibid. S. 166

¹⁸ Skjold. S. 7

Min kritikk av Skjold går i første rekke på fremstillingen av bedriftens virksomhet under krigen. Knappe to sider er viet Jøtuls produksjon under andre verdenskrig, og fremstillingen må betegnes som overflatisk. Skjold er imidlertid klar på at okkupasjonen førte til økt produksjon, og at det i første rekke var tyskernes behov som førte til oppsvinget. På en halv side beskriver Skjold den økonomiske utvikling i løpet av krigsårene, bl.a. om en formidabel omsetningsøkning fra litt under to millioner per år før krigen til 3,2 millioner i 1940 til 5,1 millioner i 1941. De store overskuddene ble i stor grad benyttet til å betale ned gjeld og bedriften var i 1945 omtrent gjeldfri, noe som la grunnlaget for den økonomiske gullalderen i etterkrigstida som Jøtul nøt godt av, slik som mange andre bedrifter.¹⁹

Mangel på arkivmateriale

«Forfatteren har stått overfor en håpløs kildesituasjon»²⁰, skriver Dag Ove Skjold i forordet av *Rik på tradisjoner*. Det hjertesukket er myntet på den 150 år lange historien generelt. Når det gjelder krigstiden, har Skjold i liten grad benyttet seg av det kildegrunnlaget som finnes, med unntak av en styreprotokoll, jeg ikke har klart å finne igjen og som Skjold har opplyst at han ikke aner hvor er. I referatet fra et styremøte i 1941 opplyses det om en bestilling på 6000 ovner til det tyske luftforsvaret.²¹ Resten av Skjolds tynne fremstilling av krigen er trolig basert på muntlige kilder, blant de såkalte redaktørene, som alle var Jøtul-ansatte.

Hadde Skjold tatt seg bryet verdt med å ta en tur til Riksarkivet, ville han funnet en mappe om Jøtul under krigen. Bedriften ble etterforsket for økonomisk landssvik, men saken ble henlagt etter ordre fra riksadvokaten. Mappen har følgende referanse: *Oslo Politikammer, B 1982 Jøtul & Kværner Ovnstøperi AS*. Den inneholder korrespondanse mellom Jøtuls administrerende direktør Johs. Gahr og i første rekke Luftfahrtsgebau som later til å være oppdragsgiver, selv om Organisation Todt sto for selve utbyggingen av Festung Norwegen. Ordrene dreier seg om både ovnsdeler og hele ovner. Det spesielle med ordrene er at det i flere tilfeller er oppgitt leveringssted fra Banak til i nord til Moss i sør. Her finnes også en ordre på Feltkjøkken, noe som var svært langt fra en ovnsproducents virke. Her finnes også en

---

¹⁹ Alle opplysninger om bedriftens utvikling under krigen er fra Skjold. s. 104-105

²⁰ Ibid. S. 7

²¹ Ibid s. 103

lang korrespondanse om «Garagenöfen», som aldri var blitt produsert i Norge, men som Jøtul ivret for å få levert til tyske verksteder. Dette er viktig kildemateriale jeg går grundig inn på i kapittel 4. I mappen finnes også et ProMemoria (PM), et skriv som later til å være skrevet av Jøtul-ledelsen som en unnskyldning overfor Landssvikmyndighetene for å rettferdiggjøre at ovnstøperiet måtte ta «noe» tyskerarbeid for å berge bedriften gjennom krigsårene og for å opprettholde arbeidsplassene.

En omfattende landssviksak: *Oslo Politikammer, Landssvikarkivet, sak 7632, hnr. 4132, Dysthe, Sven Rachlew*, kaster også lys over ikke bare Jøtuls, men hele ovnsbransjens rolle under krigen. Sven Raklev Dysthe opptrådte som mellommann mellom ovnstøperiene og tyskerne. Dysthe ble dømt som NS-medlem og ander forhold knyttet til nazi-virksomhet, men ikke som krigsprofitør, selv om han drev en svært lukrativ forretning som ovnselger.. Hans sak består av fire bokser, og inneholder en mengde opplysninger, bl.a. brev, leveringsordrer og en oppstilling av hvor mye han tjente i provisjon på å selge ovner til tyskerne. Jeg skriver nærmere om ham i kapittel 4. Dysthe gikk langt i å tilfredsstille tyskernes ønsker som vi skal se. I landssviksaken finnes også hvor mye han fikk i provisjon fra bl.a. Jøtul.

Dessuten finnes det noe materiale på Arbeiderbevegelsens Bibliotek og Arkiv i Oslo, tilhørende historiker Lars Borgersrud, som jeg har benyttet. Arkivet er merket *ARK-3244, A/S Jøtul/Lars Borgersruds papirer*, og er til dels uordnet, men papirer er lagt i bokser og dekker tilsammen 0.90 hyllemeter. Av særlig interesse er et skriv vedrørende salgsstatistikk i utvalgte år mellom 1936-1980. Her går det fram at antall solgte ovner økte sterkt under krigen. Denne opplysningen finner vi igjen i skriv fra en av Jøtuls pensjonister, Rolf Hansen. Skrivet er forfattet i 1981 og baserer seg foruten det Hansen kan huske, men også opplysninger basert på intervjuer med enda eldre veteraner som har jobbet på Jøtul. Skrivet inneholder et riss av Jøtuls historie, og også det som er relevant for meg; mellomkrigstiden og krigen.

Bedriftsklubbens protokoller finnes også på Arbeiderbevegelsens Arkiv og Bibliotek, *ARK-2455*, i til sammen tre bokser. Av særlig interesse for min oppgave har vært protokollene fra 1936- 1950. Protokollene inneholder dessverre lite relevant materiale for min masteroppgave. Jeg hadde forventet å finne noe om arbeidsstans, permitteringer og oppsigelser på 1930-tallet,

men det har jeg ikke. En årsak kan være at dette var så vanlig at det ikke var verdt å behandle på medlemsmøter. Under krigen ble det avholdt styremøter, medlemsmøter og også forhandlingsmøter med direktør Johs. Gahr, men alle møtene dreide seg kun om interne lønns- og arbeidsforhold som det begrensede handlingsrommet krigen ga.

I kapittel 3 og 4 vil jeg vise at mange bedrifter, ikke bare Jøtul, tjente stort på krigen. Samarbeid var snarere regelen enn unntaket på det økonomiske området, og næringslivsledere, Johs. Gahr inkludert, gikk langt for å sikre at tyskerne foretrakk akkurat deres bedrift. Et visst økonomisk samarbeid med okkupasjonsmakten var nødvendig for å holde arbeiderne i arbeid og sikre at bedriften overlevde, men mange bedrifter gikk mye lenger for å sikre at deres bedrift fikk lukrative kontrakter i byggingen av flyplasser, kystfort, veier, jernbane og annen infrastruktur.

I min masteroppgave er jeg først og fremst opptatt av motivene bak det økonomiske samarbeidet. Hva var årsaken til at Jøtul og andre bedrifter så godvillig imøtekom tyskernes krav, og i mange tilfeller, som vi skal se i eksemplet Jøtul, strakte seg svært langt, og i noen tilfeller gikk i spissen for å etterkomme tyskernes ønsker. Hva kan årsaken være til at Jøtul-ledelsen valgte å tilpasse seg og samarbeide med okkupasjonsmakten? Hvorfor var det så viktig for næringslivets folk å komme til en rask forståelse med okkupasjonsmakten gjennom å opprette et organ som kunne fungere som en «reserveregjering», selv om Administrasjonsrådet aldri ble det. Hvorfor valgte vanlige arbeidere og bedriftsledere tilsynelatende tilsynelatende uten motforestillinger å gå i tysk tjeneste ved bevisst å ta del i tyskernes oppbygging av Festung Norwegen, og hvorfor ble det ikke mer aktiv motstand på det økonomiske området?

Jøtul, som mange norske bedrifter, tjente godt på det økonomiske samarbeidet med tyskerne. Hvorfor ble ikke økonomisk samarbeid underkastet samme strenge regler som f.eks. medlemskap i NS?

Med min masteroppgave vil jeg forsøke og vise følgende:

Jøtul var et selskap som prøvde å manøvrere i okkupasjonslandskapet, ved å sette søkelys på Jøtul vil jeg si noe om hvordan næringslivet generelt agerte. Representerte okkupasjonen brudd eller kontinuitet med mellomkrigstiden?

Å arbeide for de for okkupasjonsmakten førte også til dilemmaer. I kjølvannet av virksomheten for tyskerne måtte både bedriftseiere ta stilling til om det de holdt på med var juridisk eller moralsk riktig. Jeg vil i oppgaven også drøfte ulike begreper mer som tilbørlig og utilbørlig kollaborasjon og tilpasning.

Jeg vil også konfrontere eksisterende litteratur om krigsprofitt og om samarbeid og motstand i næringslivet. I hvilken grad ble det utøvet tvang og press fra tyskerne. Hvorfor ble så få bedrifter overtatt av tyskerne? Var næringslivets samarbeid og virke for den tyske okkupasjonsmakten utilbørlig kollaborasjon eller pragmatisk tilpasning?

2. Hvordan møtte næringslivet mellomkrigstidens kriser?

I 1920 var det tegn på at krigskonjunktorene som hadde vært så gunstige for næringslivet, var i ferd med å snu. Statsminister Gunnar Knudsen, som også var skipsreder, observerte at fraktratene sank som en stein. Han spådde allerede i juni 1920 at dette pekte mot «et forferdelig sammenbrudd».²² Knudsen var sannspådd, selv om han neppe ante hvor dyp krisen skulle bli. Han visste heller ikke at dette bare var starten på et økonomisk mareritt som næringslivet og det arbeidende folket ikke skulle komme seg ut av før tyskerne satte i gang sin storstilte oppbygning av «Festung Norwegen».

De verste årene var 1921, 1926-27 og 1931-1934.²³ 1921 skulle bli innledningen på katastrofen. Da sank landets samlede produksjon for industri og bergverk med 30 prosent i forhold til toppåret 1920. Mange øynet nok håp da produksjonen tok seg opp i 1925, men så sank den igjen med 10 prosent i 1926. Produksjonen holdt seg på samme lave nivå i 1927, før den begynte å stige igjen til en ny topp i 1930, før det gikk utfor bakke igjen i 1931. Deretter steg produksjonen jevnt, men langsomt, helt til 1940.

Selv om altså krisene satte sine dype spor når det gjaldt sysselsetting og samlet industriproduksjon, var det en sterk tendens til produksjonsøkning perioden sett under ett. Det er dette historikerne kaller «vekst gjennom krise». Det var ikke slik at næringslivsledere satt stille og håpet at krisen skulle gå over av seg selv. Tvert imot førte krisen til at mange næringslivsledere tok grep. Industriens ledere prøvde flere utveier for å holde hodet over vannet gjennom krisene.

Fra 1921 var det ikke lengre mulig å få solgt produktene til lønnsomme priser. Produksjonskostnadene måtte ned. I første omgang ved å innskrenke produksjonen og spare utgifter. Dette ble gjentatt flere ganger i mellomkrigstida. For de ansatte betød dette nedsatte lønninger og arbeidsledighet. Men ikke bare dette. Det gjaldt å få kostnadene ned og å produsere billigere, ved bl.a. ved å innføre nye ledelsesmetoder for produksjonen, samtidig

---

²² Bull, s. 16

²³ Ibid, s. 16

som produksjonen ble effektivisert. Rasjonalisering ble løsningen, først og fremst ved å innføre samlebandsproduksjon. Derneft gjaldt det å ta grep for å få solgt produktene i et større omfang. Reklame skulle for alvor få sitt inntog i løpet av 1920-tallet. Et annet grep, som hadde nær sammenheng med den økte bruken av reklame, var å få folk til å kjøpe norskproduserte varer. «Kjøp norsk!» utviklet seg til å bli en betydelig markedsføringskampanje, spesielt i løpet av 1930-årene.

Kværner Ovstøperi, senere Jøtul og Kværner Ovnstøperi, er et godt eksempel på en bedrift som nektet å gi opp i løpet av den harde mellomkrigstiden. Ambisiøse ledere tok i bruk nye produksjonsmåter, innførte ny ledelsesfilosofi, etablerte et nytt industrikonglomerat og bygde opp en separat salgsavdeling.

På egne bein

Kværner Brug, som Jøtul sprang ut av, ble etablert i 1853 og fremstilte produkter med jern og andre metaller som råvarer. Bedriften hadde hele tiden en betydelig ovnsproduksjon. I 1916 var ovnsproduksjonen blitt så stor at det var lønnsomt å skille den ut som egen virksomhet under navnet Kværner Ovnstøperi. Kværner- navnet var trolig så godt innarbeidet og kjent i markedet at det var gunstig å beholde det, og Kværner-navnet hang ved bedriften til etter andre verdenskrig. Kjøper og administrerende direktør for den selvstendige bedriften ble Herman Anker. Han var ingen hvem som helst. Bare 23 år gammel ble han i 1913 innkjøpssjef for Kværner Brug.²⁴ Å ansette Anker som toppleder i det nyetablerte selskapet, skulle vise seg å være et lykketreff..

Herman Anker var en moderne og fremtidsrettet industrieier. Det skulle vise seg på områder som rasjonalisering og effektivisering av produksjonen, markedsrettet produktutvikling og nye måter å organisere virksomheten på. Dessuten var det ikke bare nostalgi som fikk ham til å kjøpe ovnsstøperiet. Kværners ovnsproduksjon gikk mot slutten av første verdenskrig svært godt og fremtidsutsiktene lot til å være lyse.

---

²⁴ Skjold, s. 53

Kjøpesummen var på 446 000 kroner. I summen inngikk støperi og tilhørende bygninger, maskiner og annet inventar, 6 mål tomt, modeller og patenter, samt varebeholdning.²⁵ Det nye selskapet ble organisert som et aksjeselskap og Anker fikk samlet et konsortium som skulle skyte inn kapital. Konsortiet besto av flere av samtidas kjente og kapitalsterke menn, som til sammen skulle skyte inn en halv million kroner.

Men det trengtes ytterligere kapital. Anker var ung og ambisiøs og hadde store planer for det selvstendige ovnsstøperiet. Han ville modernisere og utvide bedriften, blant annet ved å utvide produksjonskapasiteten til mer enn det dobbelte. Nå ble aksjekapitalen satt til 800 000 kroner, noe som ikke skulle bli et problem, interessen for det nye støperiet var stor. Allerede få dager etter at aksjeinnbydelsen var lagt ut i desember 1916, ble den fulltegnet og 12. januar 1917 holdt selskapet konstituerende generalforsamling.²⁶

Krigen betød vanskeligheter, men også muligheter

Selv om Norge forble nøytralt i første verdenskrig, skulle krigens virkninger få følger for næringslivet og for den unge bedriften. Det ble varemangel, mye på grunn av at de krigførende parter reduserte sin eksport. Dessuten ble skipsfarten, som var så viktig for Norge, hardt rammet. Det internasjonale handelssystemet brøt i stor grad sammen.

For Norge som var avhengig av import, ble dette svært følsomt. Mangel på import førte til vareknapphet og prisstigning. Krigen førte til dyrtid og rammet næringslivet hardt. Også ovnsstøperiene ble preget av krigen. Prisene steg sterkt på råvarer og produksjonsutstyr. Og som om dette ikke var nok, ble importen av kull sterkt innskrenket mot slutten av krigen. Dette fikk store konsekvenser for næringslivet og husholdningene. Hverken før eller siden har Norge vært så avhengig av energiimport.²⁷

---

²⁵ Ibid, s. 53

²⁶ Ibid, s. 54

²⁷ Skjold, s. 54-55

Støperibransjen måtte tåle sin del av følgene av storkrigen. Råstoffsituasjonen ble etter hvert vanskelig, også for ovnsbransjen. Viktige råstoffer som råjern og skrapjern ble mangelvare. Import av koks og sinders som var avgjørende for å varme opp smelteovnene, ble vanskelig å skaffe. Dessuten steg råvareprisene til himmels. Eksempelvis økte prisen for et tonn rujern fra ca 50 kroner i 1914 til 600 kroner i 1918.²⁸

Tross problemene krigen skapte, skulle de første etterkrigsårene bli relativt økonomisk gunstige for Kværner Ovnstøperi. For å kompensere for de økte produksjonskostnadene ble salgsprisene på ovnene satt opp. Til tross for de økte prisene, lot det til at betalingsviljen var stor. Bedriften gikk godt de to siste årene av krigen. Og aksjeeierne må ha vært fornøyd. Overskuddet i 1917 var på 306 500 kroner, noe som tilsvarer en avkastning på kapitalen på 38 prosent.²⁹

For Kværner Ovnstøperi og for store deler av næringslivet for øvrig var årene under og rett etter første verdenskrig gode. Prisoppgang og mangel på råstoffer til tross, perioden var preget av kraftig høykonjunktur og optimismen var stor i denne perioden.

Fusjon i jernindustrien

For å få enda mer ut av høykonjunkturen ble det forsøkt flere løsninger. En av dem var etableringen av Norsk Maskinindustri A/S i 1917. Dette var en bred sammenslutning av bedrifter innen flere grener av jern- og metallindustrien, hvor også ovnsstøperiene inngikk. Norsk Maskinindustri ble et av landets største industrikonglomerater. Norsk Maskinindustri var ikke noe «luftslott» slik flere selskaper på slutten og rett etter krigen var. Selskapet var tuftet på en klar industriell visjon hvor flere av landets ledende bedrifter innen jern- og metallindustrien, ikke bare ovnsindustrien, var med.

Anker mente åpenbar at det ville være gunstig for Kværner Ovnstøperi å gå med sammen med flere andre store støperier. Viktig i denne sammenhengen var Norsk Maskinindustris syn på

---

²⁸ Ibid, s.55

²⁹ Ibid, s.56

arbeidsdeling, men også samarbeid mellom bedrifter. Rasjonaliseringstankegangen ble ikke minst viktig og hadde allerede i årene før første verdenskrig fått innpass i enkelte norske bedrifter. Denne inspirasjonen kom fra USA med moderne ledelsesformer, «scientific management» og ny produksjonsorganisasjon med samlebandet som viktigste innsatsfaktor.³⁰

Forventningene til Norsk Maskinindustri A/S var åpenbart store for norske ovnstøperier. Det gjaldt også for Anker og Kværner Ovnstøperi. Men innlemmelsen i industrikonglomeratet ble en skuffelse. Den forventede arbeidsdelingen mellom støperiene lot vente på seg, dessuten ble det lite konkret ut av planene for modernisering av støperiene. På Ankers initiativ trakk støperigruppen seg ut av Norsk Maskinindustri i 1920.

Ny salgsorganisasjon

En ny sammenslutning ble etablert med mye av de samme motiver som for Norsk Maskinindustri, nemlig muligheten for å effektivisere driften, men nå av bare ovnstøperiene. I 1920 ble A/S Jøtul etablert og her møter vi for første gang Jøtul-navnet, men dette var kun en salgsorganisasjon. Med etableringen av den nye salgsorganisasjonen ble også det første Jøtul-utsalget etablert, med «formaal at drive handel og agenturvirksomhet av enhver art, spesielt omsetning av støpegods og bygningsartikler.»³¹ Med etableringen av det nye handelsselskapet var flere nye frø sådd, det ble lagt stor vekt på moderne salgsmetoder, men ikke bare det. Moderne ledelsesfilosofi ble innført. Dessuten gjorde reklame for alvor sitt inntog i norsk næringsliv. Det gjaldt også for Kværner Ovnstøperi, som vi skal se.

Også for Kværner Ovnstøperi gjaldt det å skjære ned kostnadene. Produksjonsapparatet var overdimensjonert på grunn av krigskonjunktorene. Produksjonen måtte tilpasses ny markedssituasjon. Ovnprodusenten bygde ikke bare ned produksjonsapparatet. Bedriften satset i tillegg offensivt utover på 1920-tallet, særlig gjaldt det tre områder: Utvidelse av forhandlernettet, økt bruk av reklame og økt satsing på produktutvikling.³²

---

³⁰ Skjold, s. 56-59

³¹ Ibid, s. 64

³² Ibid, s. 77

Den ytre salgsorganisasjonen ble bygd ut i løpet av første halvdel av 1920-tallet. Viktig her var et eget utsalg i Bergen, etablert i 1923.³³ Ved bergensutsalget ble det også ansatt en handelsreisende med salgsdistrikt fra Stavanger til Kristiansund. Men også i andre deler av landet ble forhandlernettet utbygd, særlig i Midt-Norge og i Nord-Norge. Dessuten ble det mer planmessig bearbeidelse av hvert enkelt distrikt. Markedet ble delt opp i 71 distrikter.³⁴ Ovnstøperen økte også fokuset på produktutviklingen, særlig på varmeeffektivitet og nye ovnstyper. Produktutvalget ble bredere³⁵.

Anker rakk aldri å innfri planene om rasjonalisering av produksjonen. I 1927 døde Kværner Ovnstøperis grunnlegger og drivende kraft, bare 37 år gammel.³⁶ På kanskje det verst tenkelig tidspunktet for den unge bedriften, døde altså administrerende direktør og drivkraft. Anker etterlot seg en bedrift i dyp krise. Kværner Ovnstøperi hadde i 1926 opparbeidet en betydelig gjeld til Klaveness Bank, som på det tidspunktet i realiteten var konkurs og var satt under offentlig administrasjon.³⁷

Administrasjonsstyret analyserte i 1927 bankens debitorer og kom fram til at Kværner Ovnstøperi ikke ville klare å betjene gjelden. Konkurs fremsto ikke som et alternativ for ledelsen på Kværner Ovnstøpet. Dermed gjensto å finne en interessert kjøper. Men hvem ville vel kjøpe den gjeldstyngede og konkurstruede bedriften når tidene var så dårlige? En annen mulighet åpnet seg, nemlig nedskrivning av gjelden. Og de som bestyrte den konkursrammede banken, så vel ingen annen utvei enn å redde ovnstøperiet for i det hele tatt å få inn noen midler overhode. Og våren 1928 aksepterte administrasjonsstyret at gjelden ble nedskrevet med 50 prosent.³⁸

Fra krise til vekst

---

³³ Ibid, s. 77

³⁴ Ibid s. 78

³⁵ Ibid, s. 78

³⁶ Ibid s. 88

³⁷ Ibid, s. 88

³⁸ Ibid, s. 87-88

Umiddelbart etter Ankers bortgang, ble kontorsjefen i salgsorganisasjonen A/S Jøtul, den 32 år gamle Johannes Gahr konstituert som ny daglig leder av Kværner Ovnstøperi. Først ett år etterpå, i 1928, ble Gahr, som kalte seg Johs., formelt ansatt som administrerende direktør.³⁹Johs. Gahr skulle vise seg å være rett mann på rett plass til rett tid. Den unge og ambisiøse Gahr var strategen som skulle lede bedriften i over tretti år, helt fram til 1958. Så snart gjeldssaneringen var ordnet, gikk han i gang med å overbevise flere kapitalsterke menn om å investere i det skakkjorte selskapet. Det sier sitt om den unge mannen pågangsmot at han klarte det. Gahr var dessuten den drivende kraften bak den storstilte teknologiske omleggingen, såkalt «kontinuerlig støping», som sto ferdig sommeren 1930.⁴⁰ Dermed var Ankers visjon om å automatisere og rasjonalisere støpingen og masseprodusere ovner virkeliggjort.

Men før støperibedriften kunne investere i ny teknologi, trengte bedriften frisk kapital. Det ble den nye administrerende direktørens første oppgave å overtale investorer til og satse på den kriserammede bedriften. Så alvorlig som forholdene utviklet seg i siste halvdel av tjuetårene «er det lite trolig at Kværner hadde overlevd uten omfattende gjeldsutsettelse», skriver Skjold.⁴¹Teknisk sett var det administrasjonsstyret i Klaveness Bank som reddet bedriften fra økonomisk ruin. Men det trengtes mer penger for å redde bedriften.

I 1929 ble det stablet på bena et konsortium som var villig til å overta lånet i Klaveness Bank. Samme konsortium var villig til å skyte inn penger. Lite er kjent om konsortiet, men det var Johs. Gahr som fikk overtalt pengesterke menn til å satse på en bedrift som neppe kan ha fremstått som en attraktiv debitor.⁴²Den innskutte kapitalen var ikke et mål i seg selv for den ambisiøse administrerende direktøren. Produksjonsutstyret var temmelig nedslitt etter mange års drift, og sanering og nybygging måtte til.

Kapitalen skulle brukes for å investere som nevnt i ny, moderne teknologi. Bedriften ville innføre et helt nytt produksjonssystem med økt vekt på automatisering og mekanisering. Etter

---

³⁹ Ibid, s. 88

⁴⁰ Formernes Fagblad nr. 6 1930

⁴¹ Skjold, s. 89

⁴² Ibid, s. 89

flere studiereiser i andre land, kom man frem til at man ville satse på kontinuerlig støping, dvs samlebandsstøping. Norsk støperiindustri var gammeldags og ineffektiv i sammenligning med industrien særlig i land som Tyskland, Frankrike og USA. I løpet av tjuetallet hadde man i disse landene tatt i bruk såkalt kontinuerlig støpning, dvs at støpeprosessen foregikk med transportbaner fra produksjonssted til produksjonssted. I norsk støperiindustri foregikk det meste av støpingen ennå på gulvet, og omtrent alt arbeidet skjedde med håndmakt.

Ved å innføre den nye støperiprosessen, hvor det viktigste elementet var en 220 meter lang støperibane, slo man flere fluer i en smekk. Kværner Ovnstøperi ble med denne nyskapningen det første fullmekaniserte støperiet i Norden.⁴³ For arbeiderne var den vesentligste forbedringen at det fysiske slitet ble redusert betraktelig. Men denne forbedringen var ikke bare til fordel for arbeiderne. Det trengtes færre arbeidere med den nye produksjonsmetoden, dessuten ble selve organiseringen av arbeidet annerledes. Arbeiderne fikk mer definerte og konkrete arbeidsoppgaver, det ble mer arbeidsdeling og økt spesialisering. Dette førte til at man trengte færre arbeidstakere, både de som sjauet de tunge ovnsdelene rundt i fabrikk, men også færre fagarbeidere, som tidligere laget hver støperiform på gulvet. Men denne massefabrikasjonen økte produksjonsvolumet betydelig. Tidligere hadde mye av arbeidsdagen gått med til planlegging og tilrettelegging. Nå kunne produksjonen foregå nærmest kontinuerlig med kun stopp for nødvendig vedlikehold.

Det tok tre år før støperiet fungerte optimalt. I 1933 fremsto Kværner Ovnstøperi som landets mest moderne i sitt slag, en posisjon bedriften beholdt i flere tiår. De andre støperiene drev på «gammelmåten» lenge etter krigen. Støperienes bransjeforening utarbeidet i 1950 en tilstandsrapport om norsk støperiproduksjon. Den konkluderte med at mekaniseringsgraden var svært lav. Tilstanden i norsk støperiindustri var ikke akkurat preget av modernitet og fremtidstro: «En rent håndverksmessig produksjonsmåte er karakteristisk for norske støperier under ett.» Organiseringen av arbeidet var heller ikke særlig rasjonell, ved at samme mann gjerne hadde hånd om nesten alle arbeidsoperasjonene. Rapporten fastslo at Kværner Ovnstøperi teknisk var langt foran konkurrentene.⁴⁴

---

⁴³ Norges Handels- og sjøfartstidende 30.06.58, (U1209/70)

⁴⁴ Ibid, s. 98

Den økonomiske situasjonen for bedriftene bedret seg sakte, men sikkert, utover på trettitallet. I 1934 hadde bedriften tatt igjen omsetningen fra 1925, men resultatene var magre og lå på rundt 10 000 kroner årlig i første halvdel av trettitallet, deretter gikk det bedre. I 1938 ble resultatet 168 000 kroner. Bedre markedsforhold fra 1935 hadde en viss betydning, men viktigst, mener Skjold, var moderniseringen av produksjonen.⁴⁵

Som nevnt var Gahr sentral i å få bedriften på fote igjen, men hans anstrengelser ble også lagt merke til utenfor bedriften. Viktig i denne sammenhengen var hans innsats i oppbygningen av samarbeidet i ovnsindustrien. Han var initiativtaker for den såkalte «ovnsoverenskomsten». Den var viktig for å regulere priskonkurransen mellom støperiene. Han var også mannen bak forhandleravtalen i 1934, som fastla retningslinjer for forhandlernes rabattpraksis. Dette arbeidet og innsatsen for å få Kværner Ovnstøperi på fote og gjøre bedriften til bransjens mest moderne, førte han inn i Mekaniske Verksteders Landsforening (MVL). Foreningen var arbeidsgivermotpart til Norsk Jern- og Metallarbeiderforbund og Norsk Formerforbund. I 1931 ble han valgt til viseformann og i 1936 til formann i MVL.⁴⁶ Han var i det hele en meget samfunnsengasjert mann med en rekke verv i norsk samfunnsliv. For sin innsats for norsk industri ble han i 1953 tildelt St. Olavs orden og utnevnt til ridder av 1. klasse.⁴⁷

Kværner Ovnstøperis situasjon var i mellomkrigstida krevende, som for mange andre bedrifter. Ovnprodusenten overlevde i alle fall to alvorlige kriser, som vi har sett. Nemlig først på 1920-tallet, da den økonomiske krisa slo inn over Norge, og i siste halvdel av tjueårene, da Anker døde brått og Johs. Gahr overtok. Gahr blir karakterisert av Skjold som bedriftens redningsmann. Det spørs om han ikke må dele den betegnelsen med Anker. De hadde visse likhetstrekk. De var unge og ambisiøse og må ha hatt en brennende tro på at Kværner Ovnstøperi skulle overleve, ja mer enn det: Bedriften skulle bli ledende på sitt felt. Skjold legger altså avgjørende vekt på Gahrs rolle, men han hadde ikke kunnet virkeliggjøre sin drøm om å få økonomien på fote igjen og modernisering av produksjonen uten Ankers innsats de foregående år. Det var nettopp Ankers idéer som Gahr virkeliggjorde.

---

⁴⁵ Ibid. S. 98-99

⁴⁶ Ibid, s. 101

⁴⁷ Ibid, s. 101

Som vi skal se i neste kapittel hadde Kværner Ovnstøperi produksjonsapparatet klart da okkupasjonen var et faktum og tyskerens satte i gang sin storstilte bygging av Festung Norwegen. Kværner Ovnstøperi hadde produksjonsapparatet og organisjonen ferdig til å forsyne brakkene på flyplasser, veiutbyggingen og forlengelsen av Nordlandsbanen med støpejernovner. Bedriften visste, i likhet med mange andre norske bedrifter, å benytte seg av muligheten til endelig å tjene mye penger. Etter tjue magre år, kom fem års okkupasjon til å gjøre norsk industriproduksjon gullkantet. Den veksten som fant sted under okkupasjonen, skulle bli svært gunstig for norsk økonomi i oppbyggingen etter andre verdenskrig og i mange år etter det.⁴⁸

---

⁴⁸ Alle opplysninger i dette kapitlet, så fremt ikke noe annet er angitt, er bygd på Skjolds fremstilling

3. Næringslivets samarbeid med okkupasjonsmakten

Bedriftsledelsen på Jøtul var neppe den eneste som mente de kunne forutse behov verdenskrigen ville skape. Fabrikker som produserte våpen og ammunisjon, først og fremst, men også andre. De som hentet opp krigsviktige råvarer fra norske fjell, som Orkla Gruber f.eks. Selv om Norge ville klare å holde seg utenfor stormaktenes krig, som i første verdenskrig, ville det bli økt behov for økt produksjon på en rekke felter. Det var ikke lengre enn vel tjue år siden første verdenskrig da mange hadde tjent seg rike, først og fremst rederier og eksportbedrifter i råvareindustrien. Dag Tangen er inne på hvordan mange norske bedriftsledere kan ha tenkt da 2.verdenskrig var et faktum:

Det tyske angrepet skapte kaos og forvirring og i mange tilfeller panikk. Ryktene svirret, folk hungret etter nyheter og stimlet sammen foran radioapparatene. Dette ble for mange viktigere enn å passe sitt arbeid. Næringslivet brøt omtrent sammen og Reichskommissar Terboven beskrev vanskelighetene i Oslo-området slik i ettertid:

«Nesten halvparten av byens befolkning hadde flyktet fra byen, og næringslivet sto nesten helt stille...»⁴⁹

Det er ingen tvil om at kaos og forvirring preget situasjonen. Dag Ellingsen har søkt i statistikkene og funnet at produksjonskapasiteten sank med 40 prosent fra mars til april 1940 og at den måneden etter falt ytterligere. Arbeidsledigheten var verre enn i katastrofeåret 1933, da hver tredje fagorganisert gikk ledig. Over 40 prosent var uten arbeid i mars/april 1940 og i mai samme år var det bare en liten bedring.⁵⁰ Mange bedrifter stoppet helt, mens andre måtte innskrenke kraftig. Loven om arbeidsledighet, trådte i kraft i 1939, og de første utbetalingene skulle finne sted i mai 1940, men det ble det ikke noe av. Administrasjonsrådet, mer om det senere, suspenderte loven 4. mai 1940 fordi forholdene, dvs. arbeidsledigheten, var slik at loven måtte utsettes inntil videre. Samme dag vedtok Administrasjonsrådet et generelt forbud

---

⁴⁹ Nøkleby, s.21

⁵⁰ Ellingsen, s. 17

mot driftsstans i arbeidslivet. Regjeringen Nygaardsvold bekreftet suspensjonen i en provisorisk forordning 31. mai 1940.⁵¹

Utviklingen var alarmerende og nærmest ropte etter politisk styring, men hvem var egentlig egnet til å ta styringen? Regjeringen og kongehuset var flyktet og Stortinget var ikke samlet. Så hvem kunne egentlig ta føringen? Var det Quisling, som om kvelden 9. april, proklamerte at han og hans parti hadde overtatt makten i landet, men som ikke hadde tillit i befolkningen?

Viktige spørsmål krevde snarlige svar i de første forvirrede dagene og ukene etter angrepet. Produksjonen måtte komme i gang igjen, og for å få til det, var det nødvendig med politisk styring. Begge deler skulle finne sin løsning, ikke alt var like vellykket, men smått om senn ble det etter hvert bedre struktur og nye politiske organer ble dannet og «gamle» organisasjoner tilpasset seg den nye virkeligheten.

Arbeidsledigheten som var katastrofalt høy rett etter okkupasjonen, skulle snart endre seg. Allerede 15. november 1940 ble den midlertidige suspensjonen av utbetalingen av arbeidsledigheten opphevet.⁵²I september 1941 konstaterte sosialminister i NS-regjeringen, Birger Meidell, at arbeidsløsheten var borte og i løpet av svært kort tid forvandlet til «ren arbeidsnød».⁵³

Rammeverk designet for å fremme samarbeidet

Det skulle bli forgang i næringslivet, godt hjulpet av all den nye virksomheten okkupasjonen førte med seg. Arbeidsledighet ble snudd til mangel på arbeidskraft på grunn av den storstilte anleggs- og byggevirksomheten som tyskerne satte i gang. Men først skal vi se på rammeverket som ble opprettet. De nye organene ble til stor hjelp for næringslivet og tjente en dobbel hensikt. På den ene side var de nye organene med på å minske, for deretter å

---

⁵¹ Sørensen, s. 104

⁵² Ibid, s. 105

⁵³ Ibid, s. 108

avskaffe, arbeidsledigheten ved på den andre side å gjøre det lovlig, nærmest fortjenestefullt, å ta «tyskerarbeid».

Det som trengtes var et styringsverk som hadde legitimitet i befolkningen og fasthet til å få orden på den kaotiske situasjonen. Det skulle komme ganske snart og i løpet av våren, sommeren og høsten ble det tatt flere initiativ for å få næringslivet på fote igjen. Et helt nytt rammeverk kom på plass på initiativ fra de tyske myndighetene. Det er nødvendig å gå relativt grundig inn på denne prosessen for å forstå hvor langt de gjenværende myndigheter i Oslo, ledende næringslivstopper samt tillitsmenn i fagbevegelsen var villig til å gå for å «holde hjulene i gang» gjennom utstrakt samarbeid med tyskerne. For næringslivet ble det mange organer å forholde seg til, for med okkupasjonen kom det nye til, men også eksisterende sluttet opp om samarbeidslinjen.

Undersøkelseskommissjonen av 1945 fastslo at næringslivets folk gikk langt for å få avsluttet krigshandlingene så raskt som mulig. Hensynet til det arbeidende folk var naturligvis medvirkende årsak, men vel så viktig var hensynet til bedriftene, «business as usual» vel så viktig.⁵⁴Og som om dette ikke var nok ble næringslivstopper i Oslo enig om at daværende formann i Oslo Handelsstand, generalkonsul R. Bjerke og president i Norges Industriforbund, generaldirektør Horn, skulle oppsøke Kongen «for å få fiendtlighetene bragt til opphør».⁵⁵

Det er særlig viktig å gå grundig inn på opprettelsen av Administrasjonsrådet 15. april 1940 og den politiske, økonomiske og militære situasjonen det sivile forvaltningsorganet ble skapt i. Opprettelsen av rådet forteller mye om den viljen til å tilpasse seg den nye situasjonen blant myndighetspersoner som fortsatt var igjen i Oslo og næringslivets folk i april dagene. Administrasjonsrådet fikk betydning langt utover dets levetid fra 15. april til 25. september 1940. «Ånden fra Administrasjonsrådet» skulle sette sitt preg på okkupasjonen og synet på okkupasjonsmakten gjennom hele krigen. Rådet var i høy grad med på å legitimere samarbeidet, særlig på det økonomiske området. Også for tyskerne hadde opprettelsen store fordeler. Administrasjonsrådet oppfordret til «ro og orden», videre at 2enhver skulle gjøre sin

---

⁵⁴ Vea, s. 50

⁵⁵ Ibid, s. 50

plikt å bli på sin post», samt «holde hjulene i gang». Grunnlaget var lagt for en storstilt økonomisk utbytting av det norske næringslivet, som vi skal komme tilbake til senere, med norske myndigheters oppfordring om ro og fred, uten «overilte og tankeløse sabotasjeaksjoner».⁵⁶

Sprengningen av Lysaker bro, dagen før opprettelsen av Administrasjonsrådet, førte til at høyesterettsjustitiarius Paal Berg, rykket ut og oppfordret folk til å «opptre rolig og verdig» og «ikke foreta uoverveide handlinger som kunne bli til uopprettelig ulykke og skade for alle.» Det ble også samlet underskrifter etter tysk press fra ledende menn innen forvaltning og næringsliv, der befolkningen ble oppfordret til å avstå fra enhver sabotasjehandling.⁵⁷ Tanken om «ro og orden» og å «holde hjulene i gang» var altså fremme før selve opprettelsen.

Administrasjonsrådet

Kun seks dager etter det tyske overfallet, samme dag som Quisling-regjeringen etter tysk press måtte tre tilbake, ble altså det såkalte «Administrasjonsrådet for de okkuperte områdene» opprettet av Høyesterett. Det var behov for en velfungerende administrasjon i områdene som var besatt av tyskerne og som kunne anerkjennes av det norske folk. Høyesterett sanksjonerte og oppnevnte Administrasjonsrådet med tysk godkjenning. Dog var det etter påtrykk fra ledere i næringslivet at rådet ble opprettet. Jon Veia formulerer det slik:

«Næringslivets sterke engasjement må en anta påvirket Høyesterett- og særlig Paal Berg-slik at de gikk med på å opprette Administrasjonsrådet,...»⁵⁸

Næringslivets menn ville ut av den kaotiske situasjonen for å komme tilbake til en slags normalsituasjon. Administrasjonsrådet la opp til et aktivt samarbeid som gikk langt utover det tyskerne hadde mulighet til å kreve. Opprettelsen av Nemnda for omsetning fungerte som

---

⁵⁶ Hem, s. 402

⁵⁷ Ibid, s. 402

⁵⁸ Her sitert fra Dahl (red.) s. 53

godkjenningstempel og en oppfordring til effektivt samarbeid.⁵⁹ Dette førte samtidig til at skillet mellom tillatt og ikke tillatt virksomhet ble uklart.⁶⁰

For næringslivet var det viktig å få satt i gang virksomheten igjen. Ikke minst var det viktig for ansatte igjen å ha en noenlunde trygg jobb å gå til.

For nordmennene tjente opprettelsen to hensikter: For det første bidro opprettelsen til å få slutt på den kaotiske situasjonen som hersket innen offentlig administrasjon og næringsliv og som for det andre førte til at situasjonen nærmet seg en «normalsituasjon.»

I biografien om Paal Berg peker Per E. Hem på den umiddelbare virkningen opprettelsen hadde på de norske styrker som kjempet mot den tyske overmakten. Etter at Administrasjonsrådet var et faktum, la hele 100 offiserer og 1000 soldater ned våpnene og overga seg til tyskerne ved Kristiansand. Og tyskerne var kjappe til å utnytte situasjonen. Proklamasjonen som ble lest opp i radioen 15. april om dannelsen av Administrasjonsrådet ble trykt i 500 000 eksemplarer som flygeblader og droppet over de kjempende norske styrker.⁶¹

Administrasjonsrådets samarbeid med okkupanten på det økonomiske området, «skapte presedens for ettertiden; økonomisk samarbeid ble legitimert. Dette førte til at næringsliv og økonomi ble unndratt motstandsbegrepet under okkupasjonen».⁶²

Nemnda for Industri og omsetning

Denne nemnda ble oppnevnt av Administrasjonsrådet og fungerte i betydelig grad som rådets utøvende organ på det økonomiske området. I Nemnda kom samarbeidsviljen på det økonomiske området sterkt til uttrykk. Fire representanter fra det private næringsliv og en fra

---

⁵⁹ Olstad, s. 383

⁶⁰ Andenæs, s.22

⁶¹ Hem s. 412

⁶² Pryser, s. 254-255

fagbevegelsen utgjorde nemda. Disse satte i gang kartlegging av næringslivet der forutsetningen var at tyskerne skulle ha tilgang til det som kom fram i undersøkelsen.⁶³

Som den industrileder Johs. Gahr var, var det naturlig at han ble trukket inn i nemndas virksomhet. Med sitt kjennskap til jern- og metallindustrien var adm. dir. for Kværner Ovnstøperi bl.a. behjelpelig med å skaffe oversikt over behovet for jern, stål, kopper, sink og tinn i verkstedindustrien.

Reichskommisariat

«Arbeiten Sie so, dass Sie die Norweger für mich gewinden.»⁶⁴

Dette var Hitlers avskjedsord til Josef Terboven før avreisen til Norge 20. april 1940. Hitler hadde nok regnet med at det germanske broderfolket i nord ville kunne bli en viktig del av det Storgermanske riket, og satte sin lit til at Gauleiteren fra Ruhr-distriktet var mannen som var i stand til å ordne det. I hvor stor grad lyktes Terboven, og på hvilke områder hadde han størst suksess?

Som Reichskommisar skulle Terboven være den øverste sivile styresmakt i Norge og med vide fullmakter få i stand samarbeidet med nordmennene for å holde ro og orden samt sikre økonomiske og strategiske interesser i Norge.⁶⁵ Forvaltningsorganet ble tillagt stor betydning fra tysk hold, noe den rigide og svært byråkratiske strukturen vitner om. Her var lite, eller intet, overlatt tilfældighetene.

Terboven startet straks arbeidet med å bygge opp sitt Reichskommisariat für die besetzten Norwegischen Gebiete. Allerede høsten 1940 hadde det fått sin endelige form med fire hovedavdelinger som skulle administrere og lede den sivile sektor i landet. I denne

---

⁶³ Dahl (red.) s. 61

⁶⁴ Bohn, s. 57

⁶⁵ Furre, s. 175-176

sammenheng er avdeling 2 viktigst. Hovedavdeling for næringslivet var den største og hadde følgende underavdelinger: Økonomi, skogbruk og jakt, teknikk og samferdsel, ernæring og landbruk samt arbeid og sosialvesen.⁶⁶ Hovedavdelingen ble ledet av Carl Otte som også var personlig rådgiver for Terboven i økonomiske spørsmål.⁶⁷ Reichskommisariat skulle ikke styre Norge, bare holde oppsikt med forvaltningen.⁶⁸ En rekke regionale avdelinger av Hovedavdelingen for næringsliv ble opprettet (Ausendienststellen des Reichskommisariat), i Kirkenes, Tromsø, Narvik, Trondheim, Bergen og Stavanger.

Hauptabteilung für Wirtschaft samarbeidet etter hvert tett med det norske næringsliv. Mer enn noe annet fryktet Terboven og Otte for sabotasje og streik i produksjonen. 30. januar 1941 sa Terboven i en samtale med Himmler og admiral Bohr at «han behandlet arbeiderne med forsiktighet, for en streik i det tynt besatte landet og med den store avstanden til riket ville få katastrofal virking.»⁶⁹

Hitler og Terboven hadde store planer for Norge og Europa. Norsk økonomi og næringsliv skulle innlemmes i det storgermanske fellesmarkedet, Grossraumwirtschaft, som skulle opprettes etter den tyske seieren.⁷⁰ I dette økonomiske fellesskapet var Tyskland ledestjernen de okkuperte landene skulle kretse rundt. Hitler mente allerede på begynnelsen av 1930-tallet at en snarlig krig ville få slutt på arbeidsledigheten, samt sikre industrien, særlig småindustrien. Krig og okkupasjon ville også løse problemet og sikre Tyskland utenlandsk råstoff.⁷¹ Tanken var at det europeiske fellesmarkedet skulle sikre Tyskland og gjøre landet uavhengig av import fra andre verdensdeler.

Deutsche Handelskammer in Norwegen

Handelskammeret ble stiftet i Rokokkosalen på Grand Hotel i Oslo 19. november 1940. Ved opprettelsen hadde Kammeret 851 medlemmer, hvorav omlag 500 var norske⁷². I denne

---

⁶⁶ Nøkleby, 1985, s.37

⁶⁷ Storeide s. 13

⁶⁸ Dahl m. fl. 1995, s. 346

⁶⁹ Nøkleby, s. 132-133

⁷⁰ Nøkleby, 2008, s.141

⁷¹ Bohn, s. 121

⁷² Flyen, s. 46

sammenheng er det spesielt interessant at Johs. Gahr, altså administrerende direktør på Jøtul, ble valgt til Kontrollkomitéen. Den var viktig fordi den skulle kontrollere regnskapene og holde øye med økonomien. Gahr ble av Industriforbundets formann Lorentz Vogt foreslått til presidiet, men var av ukjent årsak ikke med på den endelige listen over foreslåtte kandidater.⁷³

«Over 800 firmaer tilsluttet. Åpningen fant sted i Rokokkosalen på Grand Hotel. «En fulltallig forsamling viste bedre enn noget hvor stor interesse handelskammeret imøtesees med og hvor stor betydning det tillegges i norske kretser.»⁷⁴

Kammeret ble opprettet på initiativ av Terboven, som begrunnet opprettelsen på denne måten:

For det første ble med opprettelsen av Reichskommisariat den tyske legasjonen nedlagt og dermed oppsto det et vakuum på det økonomiske området. Terboven ville ha et organ for å håndtere spørsmål om eksport og import og mente at næringslivskretser i Norge ennå forholdt seg lunkne til den tyske okkupasjonsmakten og vanskeliggjorde dermed Reichskommisariats arbeid. Derfor ville Terboven etablere en organisasjon tuftet på privatøkonomiske prinsipper, der nordmennene kunne slutte seg til på frivillig og likeverdig basis med representasjon av næringslivsinteresser fra både Norge og Tyskland. Flyen slår fast Reichskommisariats hovedidé med kammeret var å tilpasse næringslivet etter tyske behov.⁷⁵

I hvor stor grad lyktes Terboven med intensjonene om Kammeret? En av kammerets hovedoppgaver var å utvikle samarbeidet mellom norske og tyske næringsinteresser. Særlig i startfasen lyktes Kammeret i dette, kanskje i enda større grad enn tyskerne hadde drømt om.⁷⁶Utover i krigen ble samarbeidet vanskeligere, dels på grunn av krigens gang. Det ble vanskeligere å drive handel med Tyskland etter hvert som de allierte fikk overtaket. Knappheten på råvarer fra Tyskland og andre okkuperte områder ble etter hvert følbart. Dette var et viktig element for nordmennene og avgjørende av mange for å slutte opp om kammeret.

---

⁷³ Ibid, s. 37-38

⁷⁴ Fritt folk, 20. november 1940

⁷⁵ Ibid, s, 38

⁷⁶ Flyen, s. 211

Til tross for alle vanskelighetene hadde ledelsen i Kammeret grunn til å være fornøyd. Mange norske bedrifter, «en avgjørende del av næringslivet» skriver Flyen, var medlemmer, særlig i de første krigsårene. Dette vitner om solid oppslutning om kammeret. Die Deutsche Handelskammer in Norwegen forble det største i sitt slag i Nord- Europa og et av de største overhodet. Flyen gjør en interessant og viktig observasjon:

«Selve okkupasjonen og motstandskampen (...) ser ikke ut til å ha hatt noen avgjørende innflytelse på norsk næringslivs holdning til handelskammeret.»⁷⁷

Han bruker året 1942, da NS førte de store kampene på kulturens område, for å underbygge sin påstand, selv i dette året økte medlemstallet i Kammeret. Det skal i gjennomsnitt ha vært ca 1000 norske medlemmer.⁷⁸ Først i 1944 opplevde Kammeret en nedgang. Det året ble generalforsamlingen avlyst, trolig av frykt for et prestisjenederlag på grunn av for få deltakere. Men Flyen mener at Handelskammeret bidro etter evne til en annen av tyskernes målsetning; å utnytte norsk næringsliv for sin krigsøkonomi.⁷⁹

Flyen noterer seg også at «det var ikke på tale å sette næringslivet under noen form for nazistisk administrasjon- men i stedet satse på frivillig samarbeid.» Dette var en tanke som Terboven må ha likt: Økonomisk samarbeid kunne legitimere et polisk samarbeid. Terboven satset på en non-intervensjonslinje i næringslivet og var opptatt av kollegialt samarbeid mellom næringslivsaktører i Norge og Tyskland.

Et kjempemarked åpnet seg

Den nyutnevnte Reichskommisar kastet så visst ikke bort tida. 1.mai 1940 talte Reichskommisariat Josef Terboven til anleggsarbeidere på Værnes Flystasjon. Forsidebildet

---

⁷⁷ Ibid, s.213

⁷⁸ PM. Det tyske handelskammer i Norge, s. 3

⁷⁹ Ibid, s. 217

på Nina Drolsum Kroglunds bok «Hitlers norske hjelpere» viser en stram Terboven som prøver å oppildne arbeiderne til økt innsats for å ferdigstille rullebanen slik at flyplassen kunne betjene tunge tyske bombefly. Dette skjedde mens norske styrker ennå var i kamp mot overlegne tyske styrker og regjeringen og kongefamilien var på flukt fra okkupasjonsmakten. Anleggsarbeidet på Værnes var sanksjonert fra toppsjiktet i trøndersk politikk. Ordføreren i Trondheim og fylkesmannen i Sør-Trøndelag, kom med en felles kunngjøring allerede 24. april i Adresseavisen:

«Den tyske overkommando forlanger at der skaffes 2000 arbeidere til planereingsarbeide paa Lade (en mindre flyplass i Trondheim, min anmerkning) og Værnes.⁸⁰

. Entreprenørene lot seg ikke be to ganger. Bare dager etter at Værnes flyplass var på tyske hender, annonserte lokale entreprenørselskaper som Jernbeton og Trondhjem Cementstøberi etter «arbeidsvillige» til arbeid i regionen. Selv om det ikke sto uttrykkelig, er det er liten tvil om at disse arbeiderne skulle jobbe på flyplasser som Lade og Værnes. En av dem som tok arbeid på Værnes var visesangeren og -dikteren Vidar Sandbeck. Han har uttalt:

«Vi visste det var foraktelig og galt å arbeide for fienden, men vi hadde ikke midler nok til å stå imot. Syt, nød og mangel på penger, undergraver enhver teori. Penger trengte alle, og derfor mottok vi så gladelig det vi fikk.»⁸¹

Mellom 200 000 og 250 000 nordmenn skal ha jobbet på anlegg for tyskerne i løpet av krigen.⁸²

---

⁸⁰ Her sitert fra kronikk i Adresseavisen 10. april 2015, skrevet av Vidar Eng, master i historie og forfatter.

⁸¹ Drolsum Kroglund, s. 75

⁸² HT, 03/2018, artikkel av Torgeir E. Sæveraas, [OT,%20Wehrmacht%20og%20byggingen%20av%20Festung%20Norwegen%20-%20Nr%2003%20-%202018%20-%20Historisk%20tidsskrift%20-%20Idunn%20-%20tidsskrifter%20på%20nett.html](#)

Det er liten tvil om at anleggsarbeidet som tjente den tyske krigsinnsatsen, og som ble satt i gang mange steder i det okkuperte Norge, skapte en «boom» for norske firmaer og måtte ha vært en åpenbaring for arbeidere, som hungret etter fast og sikkert arbeid etter magre mellomkrigsår. Mange bedrifter fikk kontrakter med å bygge kystfort, flyplasser, veier og jernbane, ikke minst forlengelsen av Nordlandsbanen. Og arbeiderne lot seg ikke be to ganger. Bare på Værnes var 350 i arbeid 24. april, den 26. april var antallet økt til 2000⁸³. Tyskerne hadde all grunn til å være fornøyd. Ikke bare møtte arbeidere fram i stort antall, jobben gikk virkelig unna. 28. april var en 800 meter lang rullebane av tre ferdigstilt. Så fornøyd var Terboven at han spanderte øl og sigaretter på de flittige anleggsarbeiderne, da han besøkte Værnes 1. mai.

Byggingen av det som skulle bli kalt «Festung Norwegen» var i gang, og byggingen skulle fortsette med økende styrke gjennom krigen, med både norske og tyske firmaer, norske og utenlandske arbeidere, hvorav mange fra spesielt Sovjet-Unionen og Jugoslavia var tilfangetatte soldater og som jobbet som slaver i Norge.

«Brakkebaronene»

Denne storstilte aktiviteten skapte helt nye behov. Alle disse ulike gruppene skulle ha en plass å bo. Brakker ble bygd i tusentall, og «brakkebaroner» ble et nytt begrep; de som tjente seg rike på å bygge brakker for okkupasjonsmakten. Mange firmaer var også underleverandører til brakkene, og i hver brakke var det vedovner. Og her kommer «vår» bedrift Jøtul inn i bildet som vi skal se i neste kapittel.

I ettertid er det blitt hevdet at kunngjøringen fra de ledende politikerne i Sør-Trøndelag kom som et resultat av trusler fra tyskernes side. Dette er nok riktig, men det viktige her er at i samtiden ble dette oppfattet som at det var lovlig, kanskje ønskelig, å ta slikt arbeid, fordi det var oppfordret til det av norske myndigheter. Flyplassutbyggingen var den første store byggevirksomheten og et viktig prioritert område i krigføringen mot de ennå kjempende

---

⁸³ Ibid.

norske styrker. Senere i krigen skulle flyplassene bli et viktig ledd i å stoppe allierte konvoier utenfor norskekysten lastet med krigsmateriell til Den røde arme.

Det kan skilles mellom følgende faser i utbyggingen av Festung Norwegen:

1. Bygging av nye flyplasser og utbygging av eksisterende ble gitt prioritet det første krigsåret. Mange norske firmaer ble underleverandører i denne første fasen, og tegnet kontrakter med Luftforsvarets byggeledelse.
2. Allerede i mars 1941 - etter Svolvær-raidet (Operation Claymore) ble Hitler overbevist om at britene måtte gå til angrep på Norge når felttoget mot Sovjetunionen startet. Dette ga støtet til den store utbyggingen av kystfort. Som en direkte følge av raidet mot Svolvær ga Hitler ordre om at 160 nye kanonbatterier skulle overføres til Norge, og ytterligere overføring av soldater kom opp i et antall på 150 000 i første omgang. Måløy-raidet (Operation Archer) 27. desember 1941 forsterket Hitlers overbevisming ytterligere. I januar 1942 uttalte Hitler at et angrep på Nord-Norge- med støtte av Sverige- var nært forestående. Et slikt angrep ville bli en katastrofe for Tyskland, mente Hitler, og denne visjonen trigget nok ytterligere byggingen av Festung Norwegen. Hitler ar gjennom hele krigen overbevist om at et britisk angrep på Norge var nært forestående. I løpet av krigen ble det bygd 310 kystfort langs vår langstrakte kyst, fra Oslofjorden til grensen mot Sovjetunionen.⁸⁴
3. Etter at krigslykken snudde med tyskernes nederlag ved El Alamein og Stalingrad økte den sivile og militære motstanden i Norge. Mange som til da i beste fall var likegyldig til okkupasjonsmakten, tonte nå flagg og gikk inn i aktiv motstand. Men i denne sammenheng er det forbausende å se hvor liten motstanden var på det økonomiske området. Utbyggingen av festung Norwegen gikk med uforminskert styrke, arbeidene på Nordlandsbanen og Sørlandsbanen gikk sin gang og Norsk Hydros lettmetallprogram- hvor aluminiumet ble brukt til å fremstille flyskrogene i Göhrings Luftwaffe, fortsatte på tross av økende motstand på andre felter.

---

⁸⁴ Ibid

4. Det er blitt hevdet at det ble økende motstand, også på det økonomiske området etter at krigslykken snudde for tyskerne. Det ble etter hvert tydeligere, og særlig etter tyskernes nederlag ved Stalingrad, at det ikke var åpenbart at Tyskland kom til å seire. Også på det økonomiske området, og i industrien, kan man registrere økt motstand etter at krigslykken snudde, blir det hevdet. Jeg mener at dette i stor grad er en myte, og at det som først og fremst sinket produksjonsbedriftene i industrien var mangel på råstoffer. Det ble etter hvert som de allierte festet grepet, stadig vanskeligere å importere fra Tyskland og tyskokkuperte områder og stoppet i perioder opp.

Byggingen av Festung Norwegen var en kraftanstrengelse som spente det norske sivilsamfunnet til bristepunktet. Berge Furre kaller byggingen «eit sisyfosverk» som det norske samfunnet måtte betale for i form av streng rasjonering, varemangel og høye skatter.⁸⁵

Også infrastrukturen ble kraftig utbygd gjennom satsingen på flyplasser, jernbane og veier. Trondheim skulle bli marinens hovedbase i Nord-Europa. En kjempesvær ubåthavn, Dora, ble bygd.

All denne storstilte aktiviteten ga støtet til en byggeaktivitet vi ikke har sett maken til her til lands, hverken før eller siden, kanskje med unntak av oljeaktiviteten fra slutten av 1960-tallet. Dette førte også til store ringvirkninger for underleverandører, bedrifter som produserte alt fra trevirke, takpapp, spiker og piggråd for å nevne noen. I denne sammenheng er det viktig å peke på behovet for oppvarming:

«Ovnproduzentene med Jøtul spissen opplevde gylne tider med byggingen av tyskerbrakkene som trengte oppvarming.»⁸⁶

Hva Jøtul-ledelsen selv mente, skal vi se på i neste kapittel. Jeg vil særlig gå nærmere inn på begrunnelsen som ble brukt for å ta oppdrag for tyskerne. Hvordan produksjonsvolumet utviklet seg under krigen vil også belyst utfra det sparsomme kildematerialet som finnes.

---

⁸⁵ Furre, s. 192

⁸⁶ Olstad, s. 382

4. Krigsprofitøren Jøtul

På Jøtul hadde man lenge fulgt med på den internasjonale utviklingen utover på 1930-tallet og tok sine forholdsregler etter hvert som situasjonen i Europa og verden for øvrig ble mer og mer alvorlig. Var det noe som man hadde lært av historien, var det at man måtte handle. Kriser måtte møtes med aktiv handling, det hadde man vist ved flere anledninger. Bedriftsledelsen satt ikke med hendene i fanget, og ventet på hva som skulle skje. Den internasjonale situasjonen tilspisset seg utover 30-tallet. Land etter land falt i nazistenes klør på det europeiske kontinentet. Erfaringen fra første verdenskrig tilsa at det kunne bli knapphet på visse typer råstoffer, som for eksempel kull, rujern og sinders som var viktige for ovnsproduksjonen. Disse råstoffene var ovnsindustriens akilleshæl og de måtte skaffes til veie. For Jøtul og andre bedrifter var sikker råstofftilgang et være eller ikke være (og som vi skal se senere, ble det tatt grep ved personlig inngripen som sikret nettopp dette.)

Det tyske angrepet på Polen var et alvorlig varsko om det som skulle komme. Verdenskrigen var et faktum, men en storkrig ville også kunne by på muligheter, i form av økonomisk gevinst, det visste man fra 1. verdenskrig. I et såkalt *Promemoria* (PM), datert 15. mai 1945, skriver bedriftsledelsen følgende:

«Da verdenskrigen brøt ut i 1939 var vi klar over at det ville bli et meget stort behov for ovner, og da i første rekke for vedovner,...»⁸⁷

Dette PM-et er et interessant og sentralt kildeskrift. Det er underskrevet av styret ved Jøtul og Kværner Ovnstøperi A/S sier mye om hvordan Jøtul-ledelsen tenkte om okkupasjonen og hva den kunne gjøre for å møte den nye behovene og hvordan produksjonen kunne opprettholdes og unngå at fabrikken ble overtatt av tyskerne.

---

⁸⁷ Oslo Politikammer, B-saker, Landssvikarkivet, sak nr. 1982, Jøtul & Kværner Ovnstøperi A/S

Som vi skal se, ville ovnsprodusenten tidlig og allerede før krigen kom til Norge, posisjonere seg med tanke på økt produksjon, som var forventet i den kommende storkrigen. På Jøtul var produksjonsapparatet topp moderne, som nevnt var det det mest moderne i sitt slag og landets eneste ovnsstøperi med samlebandsproduksjon. Nå skulle det helautomatiserte ovnsstøperiet komme til sin rett og få vist hva det dugde til. Okkupasjonen snudde opp-ned på den tilstanden som hadde preget Jøtul og næringslivet for øvrig gjennom hele mellomkrigstiden. Snart skulle det vise seg at man gikk fra lange perioder med arbeidsledighet og avsetningskrise til fulle ordrebøker og mangel på arbeidskraft.

Koks- og kullkrise

Noe av det første ledelsen på Jøtul kom frem til, var at med krigen ville det bli svært vanskelig å importere kull og koks. Prisene på kull og koks steg foruroligende mot slutten av 1939, men dette var bare en forsmak på det som skulle komme. Trolig ville det også bli strenge restriksjoner på oppvarming med koks i private boliger. Dette skjedde da også. Myndighetene innførte forbud mot oppvarming med kull og koks allerede fra februar 1940, og 10.april «kunngjorde den nasjonale brensnemnda at kull og koks skulle forbeholdes strategisk viktig industri og andre absolutt samfunnsnødvendige virksomheter». Forsyningsdepartementet fullførte det hele ved å innføre full kull- og koksrasjonering i februar 1941.⁸⁸ Dette ville neppe bety utskiting av koksovner, men koksrestriksjonene måtte bety at det ble behov for økt satsing på vedovner.

Et tidlig tegn på tyskernes jakt på ovner, finner vi i et brev fra Norges Handelsstands Forbund til firma Jon C. Johnsen. Her fremgår det at Handelsstandsforbundet hadde fått en henvendelse fra Wehrwirtschaftstab Norwegen i begynnelsen av juli 1940. Henvendelsen gjaldt levering av 8 000 ovner til oppvarming av barakker. Tyskerne ville ha oppgitt større firmaer man kunne henvende seg til. Handelsforbundet ville ikke uten videre etterkomme tyskernes ønsker, men etter konferanse med Forsyningsdepartementet kunne man oppgi til Wehrwirtschaftstab Norwegen en del firmaer som var i stand til å levere ovner i dette omfanget. I svaret fra Forsyningsdepartementet går det frem at departementet var bekymret

---

⁸⁸ Skjold, s. 103

for «jernknappheten» og at man også mente det «vilde være bra om man kunde få plassert i et hvert fall en del kleberstensovner.»⁸⁹

Suksessovner

Med krigen ble det altså nærmest slutt på produksjon av koksovner. For Norges del var alternativet- ved siden av elektrisk oppvarming- å satse mer på vedfyring. Jøtul-ledelsen forutså denne utviklingen og satte i gang sine planleggere. To helt nye ovnstyper for vedfyring ble planlagt allerede før krigen kom til Norge, og da krigen her til lands var et faktum, ble utviklingsarbeidet forsert, slik at de nye ovnene var produksjonsklare allerede høsten 1940. De nye ovnstypene var skreddersydd for å møte oppvarmingsbehovet i private boliger. Nr. 602 var for 30 cm ved og nr. 118 for 60 cm ble en drivkraft i produksjonen. (602 ble en formidabel suksess og er ennå den dag i dag i produksjon).

Dette var ovner skreddersydd for samlebandsproduksjon. Topp- og bunnplater, bakvegg og sidavanger var rektangulære firkanter med enkel ornametikk, vesensforskjellig fra de gamle rundovnene, der formene måtte produseres en for en av dyktige fagarbeidere. De nye ovnstypene kunne produseres for fullt så lenge samlebandet gikk. Formene i støpekassene var produsert på forhånd og kunne vedlikeholdes uavhengig av produksjonens gang.

Med det tyske angrepet økte behovet for ovner voldsomt. Bare i de første dagene av april 1940 ble hundrevis av hus bombet og istykkerskutt. Disse skulle gjenoppbygges, og det førte ikke bare til behov for varmekilder. Etterspørselen etter kokeovner, komfyrer og andre støpjernartikler økte drastisk. Dette skyldtes etter Jøtul-ledelsens mening at «krigen skapte krav om levering av ovner og husholdningsartikler til nordmenn, som hadde fått sine hjem

---

⁸⁹ RA/S-3138/0001/D/Dg/L0317

ødelagt.»⁹⁰ ...»⁹¹ Dessuten ble det om å gjøre at tyskerne ikke fikk hånd om de nyutviklede modellene, «paa grunn av det voldsomme sivile behov...»⁹²

Det voldsomme behovet som tyskernes anleggsutbygging medførte er ikke tillagt vekt av Jøtul-ledelsen. På den ene siden hadde man behov for å de

Dualistisk marked

Med okkupasjonen utviklet det seg et todelt marked; på den ene siden det sivile, norske markedet og på den annen side, produksjon for Wehrmacht. Denne dualismen går igjen som en rød tråd i PMet og særlig viktig var det for Jøtul-ledelsen å vise hvor enormt stor den «norske» produksjonen og hvor liten den «tyske» var. I følge PMet var den norske produksjonen i løpet av okkupasjonen på 15 280 tonn, mens den tyske var på 2 237 tonn, dvs at hele 82, 2 prosent gikk til norske interesser mot 12, 8 prosent til tyske. Det samlede antall ovner som ble levert til tyskerne fra Jøtul var på 24 082 ovner.⁹³Til sammenligning ble det i følge tall fra bedriften produsert 120 134 ovner til nordmenn.⁹⁴

Vi skal se nærmere på denne dualismen, utfra kildematerialet som finnes. Hvor sannsynlig er disse tallene, var det norske markedet helt overlegent det tyske?

Ganske snart merket Jøtul tyskernes nærvær, tyskerne krevde «stadig og sterkt» levering av ovner. Særlig i begynnelsen av krigen var dette følbart ved Jøtul-utsalgene, som merket «en kraftig pågang fra tyskerne». Utover sommeren og høsten kom det stadig rapporter om dette fra forhandlerne. Men også på selve fabrikken kom det «ustanselige henvendelser og krav av forskjellig art fra tyskerne. Som vi så i forrige kapittel ble markedet voldsomt utvidet med den tyske flyplassutbyggingen. Trolig var det denne økte byggeplassaktiviteten, som også skapte

---

⁹⁰ Oslo Politikammer, B-saker, Landssvikarkivet, sak nr. 1982, Jøtul & Kværner Ovnstøperi A/S

⁹¹Ibid

⁹²Ibid

⁹³Ibid

⁹⁴Ibid

det stadige etterspørselen etter ovner. Og presset later til å ha økt ettersom tyskerne okkuperte stadig større deler av landet og behovet for å bygge ut infrastrukturen økte med flyplasser, veier, jernbane og etterhvert kystfort og havneanlegg, foruten brakkene i alle leirene som ble bygd.

Særlig alarmerende skal en henvendelse i slutten av november 1940 til støperiet ha vært. Da innfant to tyske herrer seg på fabrikken, hvorav den ene var uniformert. Etter en grundig inspeksjon av anlegget, «blev der på vårt spørsmål klart uttalt at hensikten med besøket var å sikre bedriften for ren tysk masseproduksjon.»⁹⁵ Bedriftsledelsen argumenterte med at Jøtul var ensidig ovnsprodusent og at det sivile behovet var meget stort. Samtidig innrømmet bedriftsledelsen «at vi allerede gjennom våre forhandlere måtte levere ovner til tyske anlegg.»⁹⁶

I følge PMet ville bedriftsledelsen sikre produksjonen for det norske markedet, «levering av ovner og husholdningsartikler til nordmenn, som hadde fått sine hjem ødelagt.» Tyskerne derimot, i følge PMet, ville sikre bedriften for «tysk masseproduksjon». De mange henvendelsene og det sterke presset fra tyskerne, var det altså som førte til at bedriften måtte produsere for tyskerne.

Pmet er datert 15. mai 1945, og beskriver detaljert hvilke krav tyskerne kom med, og det var i all hovedsak ovner. Det er derfor oppsiktsvekkende at Johs. Gahr kommer med en viktig tilleggsopplysning i politiavhør 15. september 1945. Gahr ble avhørt om Sven Dysthes rolle som mellommann mellom Jøtul og tyskerne. (mer om dette senere). Gahr gjentar her de stadige henvendelsene fra tyskerne, men kommer også med en helt ny og oppsiktsvekkende opplysning:

---

⁹⁵ Ibid

⁹⁶ Ibid

«Utpaa høsten blev støperiet hjemløst av tyskere gang paa gang, blant annet for støpning til våpenbruk.»⁹⁷

Det virker lite troverdig at Gahr i løpet av sommeren 1945 plutselig hadde husket at tyskerne ville ha Jøtul til å produsere våpen. Jøtul produserte i hovedsak ovner og peiser i støpejern, og støpejern er uegnet til våpen. Gahrs påstand om at tyskerne ville ha «støpning til våpenbruk» er derfor ikke troverdig.

Nye ovner i tyskerbrakker?

Hvor sannsynlig er det at man klarte å holde de nye ovnstypene unna tyskerne for at disse bare skulle gå til det norske markedet? Jeg vil bruke Jøtul-ledelsens egne argumenter for å vise at dette virker lite sannsynlig. Disse ovnene var som skreddersydd for samlebåndsproduksjon og ble som nevnt produsert i stort antall. Vi har sett at Jøtul-ledelsen hevdet at tyskerne til stadighet besøkte produksjonslokalene i Oslo for å kreve leveranser av ovner. Det ble også hevdet at tyskere inspiserte produksjonslokalene og må da ha sett selve produksjonen. Etter støpingen, som foregikk i lukkede kasser og uten innsyn, kunne man i de neste produksjonsavdelingene se de enkelte ovnsdelene og på monteringsavdelingen kunne man beskue hvordan det endelige produktet ble skrudd sammen før det ferdige produktet ble transportert inn på lager eller ut til markedet. At de nye ovnstypene ikke skulle bli produsert akkurat de dagene produksjonslokalene ble inspisert av tyskerne, virker lite troverdig. Videre kunne alle se ovnene utstilt i utsalgene utover landet, og fantes avbildet i reklamebrosjyrer. Jeg finner det derfor usannsynlig at tyskerne ikke kjente til disse ovnene, som altså ble masseprodusert og var velegnet til oppvarming i så vel private hjem som i brakker.

I PMet karakteriserer Jøtul-styret situasjonen ved slutten av 1940 som akutt krise hvor man altså fryktet for at tyskerne ville at støperiet kun skulle være forbeholdt formål som tyskerne bestemte. Bedriftsledelsen rådslo derfor hva man skulle gjøre. Et viktig spørsmål «var i

---

⁹⁷ RA/S-3138/0001/D/Dg/L0318

hvilken utstrekning okkupasjonsmakten hadde folkerettslig hjemmel til å kreve levering.» Det henvises til Industriforbundet som 27. mai 1940 sendte ut et skriv av tidligere regjeringsadvokat Kristen Johanssen. Han slo fast at med hjemmel i Haagkonvensjonen av 1907, artikkel 52, hadde rett til å kreve «ydelse in natura og tjenester i okkuperte områder.» Forutsetningen var at det ikke innebar forpliktelser til å ta del i krigsoperasjoner mot fedrelandet.»⁹⁸

Etter at bedriftsledelsen hadde slått fast at tyskerne hadde «folkerettsligrettslig hjemmel for krav på levering av ovner», ble det avgjørende for bedriftsledelsen «å søke å holde igjen det vi kunne, for å sikre det store livsviktige behov og for å holde våre arbeidere beskjeftiget.»⁹⁹

Mye tyder på at bedriftsledelsen allerede tidlig i krigen var usikre på om Jøtul var på rett vei. Man stilte altså spørsmål om det overhode var riktig å produsere ovner for okkupasjonsmakten. Industriforbundet kunne berolige bedriftsledelsen med at jo, det var lovlig. Samme beskjed kom fra Administrasjonsrådet med klar oppfordring til «etter evne å bidra til at virksomhet og arbeide holdes gående». Industriforbundet innskjerper flere ganger gjennom krigen at hjulene måtte holdes i gang. «Industrinytt» oppfordret medlemsbedriftene til dette så sent som i oktober 1944.¹⁰⁰

Styret viser også til Administrasjonsrådets oppfordring av 15. mai 1940 til å rettferdiggjøre sine handlinger. Oppfordringen til folk i de besatte områdene er klar:

«etter evne å bidra til at virksomhet og arbeide holdes gående.»¹⁰¹

---

⁹⁸ PM, s. 2

⁹⁹ Ibid, s. 2

¹⁰⁰ Ibid, s. 2-3

¹⁰¹ Ibid, s.3

PM-et viser til at denne oppfordringen ble av Industriforbundet gjort til en parole. Etter grundige overveielser i styret «og med konferanser med arbeidernes tillitsmenn», kom man fram til «at det ikke var til å unngå å foreta leveringer med tyskerne.» Dog understrekes det at

«vi var fast bestemt på å begrense disse leveringer så langt det sto i vår makt, og også i størst mulig utstrekning bruke de råstoffer og materialer som vi gjorde regning på å få fra tyskerne til hjelp for norske interesser.»¹⁰²

Etter å ha slått fast at det var folkerettslig legalt å levere ovner til okkupanten, ble neste skritt å få kontroll på leveringene. Det ble videre satt opp en arbeidsfordeling mellom forhandlerne utover i landet og støperiet i Oslo. Heretter skulle utsalgene «reservere alt støpegods de fikk for sivil norsk behov». Ved henvendelser fra tysk hold skulle utsalgene videreformidle disse til støperiet i Oslo.¹⁰³ PMet betyr flere ganger at man gjorde dette av hensyn til å opprettholde det norske markedet, samt å sikre arbeiderne beskjeftigelse.

Imidlertid er det ikke uproblematisk å lene seg på folkeretten når det gjelder å hjelpe okkupanten. Haag-konvensjonen av 1907, artikkel 52, slår fast okkupantens rett til å kreve hjelp til å dekke okkupantens behov, men Grimnes har en interessant observasjon, når det gjelder hvor langt okkupanten kunne gå for å få sine behov dekket.. Han mener at Haag-konvensjon av 1907 ga et visst rettsgrunnlag for å hevde okkupantens rett, men at forholdet ikke var absolutt rettferdig og nøytralt i forholdet okkupant og okkupasjonsmakt. Haag-konvensjonen var mer opptatt av å sikre okkupasjonsmaktens hov enn å sikre den okkuperte befolkningen.¹⁰⁴

Mellommannen

---

¹⁰² Ibid, s. 3

¹⁰³ Ibid, s.3

¹⁰⁴ Grimnes, s. 134

Et helt sentralt tiltak for å holde tyskerne unna både fra utsalgene og støperiet ble et overraskende, men kanskje avgjørende trek. I følge PM-et klarte man å unngå direkte forhandlinger med tyskerne takket være bruk av en mellommann, Sven Raklev Dysthe. Han skal ha virket som ovnsseiger før krigen, dengang knyttet til Jøtul-utsalget i Oslo og etter okkupasjonen ble det virkelig bruk for hans tjenester. I følge PMet begynte Dysthe sitt arbeid som mellommann mellom Jøtul og tyskerne fra desember 1940. Som vi senere skal se, er det uenighet om når Dysthe begynte sitt virke. Det er også uenighet om hvem det var som bragte Dysthe på banen.

I avhørene ved Landssviksaken mot Dysthe kom det frem noe annet enn det Jøtul-ledelsen selv skrev. . I avhørene opplyses det at han begynte sitt virke som mellommann mellom tyskerne og ovnsbransjen- han jobbet altså ikke bare for Jøtul. I følge Landssviksaken ble han «innkalt av tyskerne» allerede i juni 1940 for å spørre om han var villig til være behjelpelig med å skaffe ovner. Det må ha vært kjent for tyskerne at Dysthe var rett mann når det gjaldt ovner.

Dysthe merket snart tyskernes store appetitt på ovner, «enorm» er uttrykket som ble brukt i avhør.¹⁰⁵ Baurat Bruck innkaste Dysthe i juni 1940 forlangte tilbud på ovner fra støperier Dysthe hadde kontakt med, hvorpå Dysthe svarte:

«Vi trenger alt av ovner som støpes her i landet, og vi kommer til å henvende oss til alle sammen.»¹⁰⁶

Dysthe lofte å gjøre så godt han kunne og henvendte seg deretter til støperiene Ulefoss og Jøtul og disses utvalg.

I PM-et er det satt opp en fortegnelse over hvor mange tonn som ble produsert for det norske, respektive tyske marked. Jøtuls produksjon under krigen fordelte seg slik, i følge PM-et: 15 280 tonn for det norske markedet, mens kun 2 237 gikk til det tyske. Det vil si at hele 87. 2

---

¹⁰⁵

¹⁰⁶

prosent gikk til norske kunder, mens kun 12, 8 prosent gikk til tyske. Og det samlede antall ovner som ble produsert for tyskerne, av landets største ovnsprodusent, skulle altså i følge PM-et være ca tjuufem tusen enheter.¹⁰⁷

Det er vanskelig å tro at det trengtes en mellommann for å avlaste de stadige etterspørslene fra tyskerne, all den tid bedriftens egen oppstilling viser at få ovner ble produsert for tyskerne i forhold til de som gikk til det norske markedet. Det er videre interessant å se at produksjonen til tyskerne kun fordeler seg på tre store ordrer. Den første ordren av betydning mottok bedriften 19. desember 1940, underforstått her at det var ingen særlig produksjon for tyskerne i det hele tatt i 1940. Det er imidlertid et spørsmål om dette var tilfellet som vi skal se på senere. Ordren av 19. desember var på 7 000 ovner, med leveringstermin april-juli 1941. Neste store ordre innløp 20. -21. august 1941 og lød på 9 000 ovner. Disse skulle bli levert april til oktober 1942. Den siste store ordren, på hele 10 000 ovner, ble mottatt 16. september 1942, med levering senest 20. februar 1943.

Da freden kom gjensto levering av nesten halvparten av ovnene. En rest på 4 549 ovner gjensto. Hvorfor så mange ovner ikke var levert per 8. mai 1945 er umulig å si. Skyldtes det gå-sakte-aksjoner? Ingenting tyder på at det var noen form for sabotasje, streik eller gå-sakte-aksjon på Jøtuls støperi i Oslo. Trolig skyldtes den utestående mangel på viktige råstoffer. PM-et gir ingen forklaring på hvorfor.¹⁰⁸

Det er usikkerhet knyttet til antallet ovner levert til tyske anlegg, Sommeren 1941 kom det inn en enkelt ordre på 6000 ovner til Luftwaffe. Betyr dette at det er fire store ordrer og ikke tre? Det er mye som er usikkert her. Det gjør det tilsvarende vanskelig å tro at omsetningsbeløpene for norske og tyske stemmer. Omsetningen for de leveransene skal ha utgjort vel 15 millioner kroner, mens de tyske utgjorde vel 4 millioner kroner.¹⁰⁹

---

¹⁰⁷ Alle opplysningene her er fra Oslo Politikammer, B-saker, Landssvikarkivet, sak nr. 1982, Jøtul & Kværner Ovnstøperi A/S

¹⁰⁸ Ibid

¹⁰⁹ Ibid

Selv om de offisielle regnskapene fra krigsårene er forsvunnet, har jeg prøvd å rekonstruere omsetningen til okkupasjonsmakten, ved å bruke materiale fra Landssviksaken mot Sven R. Dysthe. I et notat fra Erstatningsdirektoratets økonomiske avdeling skal bl. a. direktør Gahr ha uttalt at Sven Dysthes rolle som agent «var av stor betydning for selskapet, og at han virket som en utmerket stø(t)pute i de forhandlinger som stadig pågikk». Erstatningsdirektoratet fulgte opp denne vurderingen: Han «har sikkert sin andel av æren for at Jøtul har klart seg så godt som de har gjort det».¹¹⁰

Det er mulig å få en oversikt over omsetningen til tyskerne ved å bruke provisjonen fra Jøtul til Dysthe:

1940:	kr. 30 928.87
1941:	kr. 148 435.44
1942:	kr. 107 539.21
1943:	kr. 214 093.44
1944:	<u>kr. 46 707.90</u>
Til sammen:	<u>kr. 547 704.86</u> ¹¹¹

På grunnlag av Dysthes provisjon av ovnssalg to tyskeres går det an å finne ut hvor stor Jøtuls produksjon til okkupasjonsmakten var. Dysthe hadde en provisjon på 12.5 prosent av bruttoprisen.¹¹² Dette betyr at Jøtuls omsetning til tyskerne skulle bli 4 381 638,88 kr. Utfra SSBs prisindeks skulle dette bli 99 525 797,42 kr per oktober 2019. Erstatningsdirektoratet skrev i et notat at Jøtul-ledelsen ved «Gahr og Nielsen mente at ordningen med Sven Dysthe som agent var av stor betydning for selskapet, og at han «virket som en utmerket støpute (trolig skrivefeil, min anm.) i de forhandlinger som stadig pågikk.» Erstatningsdirektoratet

---

¹¹⁰ Ra/S-3138/0001/D/Dg/L0317

¹¹¹ Ibid.

¹¹² RA/S-3138/0001/D/Dg/L0318

fulgte opp med en egen vurdering av Dysthes rolle «...har sikkert sin andel av æren for at Jøtul harr klart sig som de har gjort det.»¹¹³

Skrivet fra Erstatningsdirektoratet inneholder en vurdering av selskapets og Gahrs rolle. Karlsrud fråråder sterkt å fremme landssviksak: «Vi har så å si intet erfaringsmateriale og grunnlaget for en sammenligning med andre bedrifter i bransjen mangler totalt.» Skrivet viser til at «Direktør Gahr har nedlagt et stort arbeide under krigen i H.L.» (Hjemmefrontledelsen, min anm.) Videre peker han på Gahrs «personlighet med dimensjoner», «og fremfor alt en mann med høi etisk standard hvis ord man burde kunne stole på. Karlsrud konkluderer med følgende: « den blotte tanke på at han skulle ha streifet inn på økonomisk landssvik har voldt han kvaler. Det synes absolutt å være grunnlag for å befri ham for disse kvaler...» skrev altså Erstatningsdirektoratets mann 17. juli 1945. I et Ps følger Karlsrud opp med at man «Bør finne ut bruttoomsetningen for årene 1938-1944.¹¹⁴ Trolig var det først i juli 1947 at man kunne finne ut bruttoomsetningen til tyskerne, ved hjelp av provisjonen til Dysthe som vist tidligere.

Riksadvokat Sven Arntzn bemerket 27. juli 1945 at han var enig i Karlsrud vurdering og «at denne sak henlegges uten noen forføining fra påtalemyndighetens eller Erstatningsdirektorates side.»¹¹⁵

For det første, selv om tidspunktet er visst, kom Dysthe trolig inn som agent sent i 1940, og det kan forklare den lave provisjonen på knapt 31 000 for dette året. Dernest ser vi at provisjonen sank fra 1941 til 1942. Det kan ha noe med råstoffsituasjonen å gjøre, det var kanskje ikke nok råvarer til å produsere så mange ovner. 1943 er toppåret. Ordremengden har alltid svingt en god del for produksjonsbedrifter. Som vi ser må produksjonen for tyskerne ha økt nettopp i det året krigen snudde med tyskernes nederlag ved Stalingrad. Det er påfallende at produksjonen skulle være på topp nettopp dette året og tyder ikke på noen særlig motstand

---

¹¹³ RA/S-3138/0001/D/Dg/L0318

¹¹⁴ Ibid

¹¹⁵ Ibid

innad på ovnstøperiet. Krigsprofitten gikk altså videre tilsynelatende upåvirket av krigens gang. Personlig tok Johs. Gahr et oppgjør ved å bli med i Industriforbundets illegale utvalg dette året.¹¹⁶ Men verken hos Didriksen eller i PMet står det noe om hva det illegale utvalget gjorde. Drev Industriforbundets illegale utvalg motstand av noen særlig betydning?

Overgang til toskift

Et håndskrevet notat forteller om produksjonsgangen i løpet av det første krigsåret. Her står det om når de forskjellige skiftene ble påbegynt, allerede knappe tre måneder etter det tyske overfallet, ca 1. juli 1940, ble toskift startet. Ordretilgangen på dette tidspunktet må ha vært tilstrekkelig stor til at det var behov for et ekstra skift for å dekke den økte etterspørselen. Den neste datoen er knappe tre måneder etter, 29. august. Da ble et tredje skift påbegynt, men treskiftperioden varte ikke lenge. Kontinuerlig produksjon gjennom døgnet må ha slitt veldig på produksjonsapparatet, utskiftninger av nedslitte deler og grundig vedlikehold foregikk gjerne på natta, noe som ble vanskeliggjort så lenge driften var døgnskutt. Allerede 31. oktober var produksjonen tilbake til «normalen», dvs. toskift.¹¹⁷

Det er naturligvis umulig å vite om produksjonen holdt seg så høy at det var behov for toskift gjennom alle de fire neste krigsårene. Vi vet at råstoffsituasjonen forverret seg utover i krigen og at råstoffmangelen som følge av krigens gang var særlig kritisk mot slutten av 1944 og våren 1945, noe førte til at produksjonen sank i dette tidsrommet.

Nok et håndskrevet notat viser hvordan produksjonen utviklet seg på Jøtul fra 1936- 1980. Dog er ikke alle årene tatt med, særlig gjelder det under krigen. Som med oversikten over skift, er denne oversikten også mangelfull, men noe informasjon kan vi trekke ut fra notatet. «Antall Jøtul-enheter» må referere til antall solgte ovner og peiser fordi det ved siden av oversikten er oppgitt «antall tonn». Antall tonn er et produksjonsmål av ovner og peiser og ble brukt til å måle hvor mye som ble produsert på et skift. Det samme gjelder også «antall

---

¹¹⁶ Didriksen, s.132 og 133

¹¹⁷ Ark 224

kasser». Ovnene eller peisene ble støpt i støpekasser inneholdende former på alle delene som ble brukt til en ovn.

Tredobling av antall ovner

På 930-tallet var produksjonen relativt liten, det ble kun solgt 10 700 enheter i 1939. Den viser bare en svak oppgang fra 1936, det ble kun solgt 600 flere enheter i 1939. Dette skulle imidlertid snu seg etter hvert som krigen skred fram. I løpet av de tre første krigsårene ble produksjonen vel tredoblet. I 1942 ble det solgt 32.700 enheter. Det finnes dessverre ikke noe sammenligningsgrunnlag for krigens siste del med unntak av 1945. Selv i det siste krigsåret holdt produksjonen seg stabil og 31 500 enheter ble solgt. På Jøtul var det ikke råstoffmangel som preget situasjonen i det lange løp, selv om nødvedig råstoff var bekymringsfull i perioder. I følge PM-et var Jøtul «på slutten av 1940 kommet inn i en akutt krise med fare for beslagleggelsen av bedriften for tyske formål.»¹¹⁸

«Flere ansatte ledere mente derfor at de på vegne av foretakets eiere hadde plikt til å tilpasse seg situasjonen for å oppnå så gode økonomiske resultater som mulig.»¹¹⁹

«Et stadig renn av tyskere»

PMet legger stor vekt på at både støperiet i Oslo og utsalgene utover i landet opplevde «stadige og sterkere krav om leveranser av ovner fra okkupasjonsmaktens side». Særlig ble bedriftsledelsen oppskaket av en episode som skjedde i slutten av november 1940. To tyskere, hvorav den ene var uniformert, innfant seg da på støperiet. Etter en grundig omvisning på fabrikken, var det tid for spørsmål. Der skal det i klartekst ha blitt uttalt «at hensikten med besøket var å sikre bedriften for ren tysk masseproduksjon».¹²⁰ Dette var ikke det eneste

---

¹¹⁸ Oslo Politikammer, B-saker, Landssvikarkivet, sak nr. 1982, Jøtul & Kværner Ovnstøperi A/S

¹¹⁹ Tangen s. 201

¹²⁰ Ibid

besøket, og det var stadig henvendelser pr telefon og det kom også «hyppig biler og forlangte varer».¹²¹ Fra tyskeres side var det ikke rart de ville se produksjonen av ovner med egne øyne. Bedriftsledelsen oppfattet all denne uønskede oppmerksomheten som alarmerende, og:

«Vi var altså ved slutten av 1940 kommet inn i en akutt krise med fare for beslagleggelse av bedriften for tysk formål,...»¹²²

Hvor reelt og sterkt var dettepresset fra tyskerne? En pekepinn om dette får vi fra Wilhelm Mentzel som satt i Luftwaffes byggeledelse og som var Jøtuls kunde. I avhør uttalte han at tyskerne ikke hadde lov å bruke tvang mot norske firmaer og at slik tvang aldri var nødvendig. Mentzel innrømmet at okkupanten kunne true med å overta fiendens maskinpark. Men dette kunne unngås ved at firmaene fikk med at jobbet under tvang, så satte de alt inn for å kunne utføre det planlagte arbeide. Noen sabotering merket jeg aldri.» sa han.¹²³

«Flere ansatte ledere mente derfor at de på vegne av foretakets eiere hadde plikt til tilpasse seg situasjonen for å oppnå så gode økonomiske resultater som mulig.»¹²⁴

Bedriften ble, som vi skal se, ikke overtatt av tyskerne. (Hvorvidt bedriften kunne ha blitt beslaglagt av tyskerne, vil bli drøftet i kapitlet om rettsoppgjøret.) Promemoriet er et forsvar for hvorfor bedriften måtte akseptere produksjon for tyskerne for ikke å få produksjonen for det norske markedet stengt.

Dessuten går det frem av PMet at man var lei av de stadig forespørslene fra tyskerne om å produsere ovner for dem. Dette ble oppfattet som en trussel, både på støperiet i Oslo og

---

¹²¹ Ibid, s. 2

¹²² Ibid

¹²³ Karlsen s. 141

¹²⁴ Tangen s. 201

utsalgene utover landet. Hvorvidt Jøtul-ledelsen oppfattet dette som reelle trusler, eller ikke, kan vi ikke vite, men ganske snart kom det paroler fra norske myndigheter om å forholde seg rolige og fremfor alt samarbeide med okkupasjonsmakten:

6000 Magazinöfen

Flere steder, blant annet hos Skjold og i det nevnte VG-intervjuet med Jonas Gahr Støre er det vist til en ordre på 6000 ovner til Luftwaffe. Det er trolig denne ordren: I brev datert 19. desember til Luftgaukommando fra Jøtul er omtales en ordre på Magazinöfen eller Dauerbrenner som de også ble kalt. Følgende ovner er listet med tilhørende salgspriser:

1 000 stk nr. 311	118 680 kr
3 500 stk nr. 502	513 375 kr
<u>1 500 stk nr. 905</u>	<u>354 000 kr</u>
<u>6 000 stk</u>	<u>985 925 kr</u>

I brevet til Luftgaukommando heter det i også:

«Von den Öfen Nr. 311 und 502 haben Sie ja bereits grosse Partien erhalten, und wir haben den Eindruck, das Sie gerade mit diesen Typen zufrieden sind.»

For det første går det frem at dette ikke er første leveringsordren på ovner, det står at tyskerne tidligere har mottatt store partier. For det andre vitner det om at det tidligere har foregått brevutvesling om dette. Det er således en bekreftelse på at det har foregått leveranser av betydelige mengder ovner. Videre vitner ikke akkurat tonen om et veldig «press» eller trusler fra tyskernes side. Språket i dette og andre brev vitner om en « normal» forretningskorrespondanse.

I et brev datert 14. mai 1941 blir det referert til bestillingen av 19.12. 1940 og bedriften kan meddele at den kan levere ytterligere 2 000 ovner nr. 311 i begynnelsen av september 1941. Videre blir det hevdet at man kan levere ytterligere 1 000 ovner nr. 501 i begynnelsen mellom 15.9 – 15. 10 samme år. Årsaken til at denne bestillingen trekk ut i tid er begrunnet med vanskeligheter med å skaffe ildfast stein. Det understrekes imidlertid at bedriften er fast bestemt på å levere ovnene selv om det skulle vise seg at det ikke er mulig å skaffe ildfast stein. I tilvirkningen vil det i stedet bli anvendt ildmassen er dyrere uten ast «Stampmasse», selv om denne er dyrere uten at dette vil forhøye den fastsatte prisen, som var bestemt av Prisdirektoratet. Deretter følger en teknisk redegjørelse for hvordan praktiske forsøk med «Stampmasse» de siste årene med heldig resultat. Like, heter det i brevet, ingen ovn er hittil produsert eller solgt med den nevnte massen. Og om massen ikke skulle være tilfredsstillende forplikter Jøtul seg til å foreta eventuelle forbedringer. Brevet er undertegnet

Hochachtungsvoll Johs. Gahr¹²⁵

Dette vitner ikke akkurat om at man prøvde å holde tilbake ovnsproduksjonen for «de tyske marked». Etter mitte skjønn viser dette at man strakte seg langt for å oppf

25 feltkjøkken

Det virker nærmest kuriøst at det dukker opp en ordre på feltkjøkken. At en ovnsprodusent skulle begynne å produsere feltkjøkken til okkupanten, virker nærmest usannsynlig, men ordren som er datert 13. april 1942 har overskriften «25 feltkjøkken». På forhånd var det per telefon blitt forespurt om støperiet kunne påta seg denne oppgave. Det vises i brevet til «behagelig» telefonsamtale med ingeniør Martinsen, som kunne bekrefte leveranse. Det viser seg at forespørselen ikke dreier seg om produksjon av hele feltkjøkken, men av deler til kjøkken. Nevnte Martinsen kunne bekrefte «å levere 50 stk. fyrdører, 50 stk. rister i støpejern, samt 75 aluminiumslokk...» med leveringstid på ca fire uker og med dellevering så hurtig

---

¹²⁵ Opplysningene er hentet fra Oslo Politikammer, B-saker, Landssvikarkivet, sak nr. 1982, Jøtul & Kværner Ovnstøperi A/S

som mulig. Denne meddelsen ble videresendt «til vår oppdragsgiver...». Brevet til støperiet er undertegnet «Deres ærbødige B».¹²⁶

Den neste henvendelsen kommer først nesten fire måneder etterpå, og viser hvor grundig tyskerne så på slike saker. Alle slike ordrer måtte godkjennes av tyskerne og få et spesielt godkjenningsstempel, i form av et kontrollnummer og er et eksempel på den velkjente tyske grundigheten. Det dreier seg om et av lokkene til feltkjøkken som til nå hadde blitt fremstilt i silumin, og som nå muligens kunne bli produsert i støpejern. «I så fall vil ytterligere kontrollnummer for denne del bli Dem tilstillet i tillegg til tidligere mottatte kontrollnummer for denne leveranse.» Det fremgår av brevet at endelig tillatelse ennå ikke er gitt, men «Vi håper i nærmeste fremtid å få en definitiv avgjørelse av de tyske myndigheter og skal De da få omgående beskjed fra oss.»¹²⁷

Så kommer et overraskende brev fra Jøtul-ikke til den ukjente «B»- men denne gang til Oslo Sveisebedrift, datert 21. august 1942, underskrevet av Johs. Gahr. Gahr skriver at «Vi har fornøielsen å bekrefte bestilling...». Ordren er nå noe endret siden den første henvendelsen fra 13. april; nå er bestillingen økt til tre typer lokk à 30 stk- altså 90 totalt- med hvert sitt kontrollnummer. I tillegg kommer 60 dører til feltkjøkken. Gahr lover å gjøre «vårt beste for å greie den oppsatte frist med levering etterhvert som ønsket.» Det tas forbehold om at nødvendige materialer kan skaffes for åklare produksjonstiden. Og som vanlig i forretningskorrespondanse avsluttes ordren med: «Vi takker for ordren».¹²⁸

Denne ordrebekreftelsen på feltkjøkken viser hvor langt Jøtul-ledelsen var villig til å strekke seg for å oppfylle tyskernes krav. I 1942 var det klart for alle og enhver på hvilket frontavsnitt feltkjøkken skulle brukes, nemlig i Sovjet-unionen. Feltkjøkken produsert av norske fabrikker, Jøtul inkludert, skulle altså benyttes til å lage mat til soldater som Norge og de allierte var i krig med. Det burde være enkelt for Jøtul-ledelsen å avvise denne produksjon ved å vise til at denne typen produksjon ovnsprodusenten ikke var rigget for.

---

¹²⁶ Ibid, brev datert 13/4-42

¹²⁷ Ibid, brev, datert 7/8- 42

¹²⁸Ibid, brev, datert 21. august 1942

Garagenöfen

En annen henvendelse i samme mappe, gjelder tilbud på såkalte «Garagenöfen», som trolig betyr verkstedovner. Dette er et langt brev, til sammen tre og en halv side med flere P.S., fra Jøtul, undertegnet Johs. Gahr til Luftgaukommando Norwegen, Abteilung Baugruppe. Det hadde aldri blitt fremstilt tilsvarende ovn ved noe norsk støperi, slår brevet fast innledningsvis og man var ikke helt klar over hvordan en slik ovn ser ut eller hvilke tekniske spesifikasjoner som gjaldt. Derfor ba man om å få et fotografi av en tilsvarende tysk ovn, «eines Deutschen Autohallenöfens», for å ha et utgangspunkt. Deretter følger en påminnelse om brannfaren i kombinasjonen ild og bensindamp og hvordan man kan minimere denne. Man stiller seg skeptisk til det branntekniske og insstallasjon og bruk må derfor følge Deres «Verantwortung». Gahr understreker viktigheten av sikkerheten fordi det kan forekomme bensindamp. Derfor burde det følge med en plakat som både på tysk og norsk påpekte at involverte måtte utvise forsiktighet. En spesiell falls i røykdysen kan tydeligvis minke brannfaren samt ved å bruke en spesiell asbestfylling, men ikke bare det. Det ble foreslått at det med hver ovn bør følge med «ein solides Plakat» som skal inneholde en kort og oversiktlig anvisning både på tysk og norsk. Her er intet overlatt til tilfeldighetene, noe som understrekes ved at den tidligere omtalte mellommann Dysthe kan være behjelpelig med å utforme et utkast før den endelige plakaten trykkes.

Denne vidløftige forsiktighetspåskriften viser igjen at bedriften strakk seg svært langt for å kunne få leveransen på en hittil ukjent ovn. Igje burde det vært enkelt å forklare at denne oppgaven kunne man ikke ta på seg. Videre er det en påfallende bekymring for sikkerheten og velværet til mekanikerne, som trolig i de fleste tilfeller var tyske soldater.

Jøtul mente at bedriften kunne levere 350 «Garagenöfen» i løpet av september. Som om dette ikke er nok, tilbød Jøtul seg å levere ytterligere 250 ovner, men disse ville være 50 prosent større enn den tidligere beskrevne modellen. Det finnes imidlertid ingen bekreftelse fra Luftgaukommando at disse ovnene virkelig ble produsert og levert.

I den nevnte mappa er det flere brev og ordrebekreftelser på både ovner og ovnsdeler, samt kjøkkenutstyr. I flere tilfeller er det oppgitt leveringsadresser som strekker seg over hele landet fra Banak til Moss.

Motstand innad i fabrikkene?

Utover i 1942 seiret ikke Tyskland på alle fronter slik som i begynnelsen av krigen. Krigslykken var i ferd med å snu og fler og fler begynte å tvile på Tysklands seier og mange hoppet ned fra gjerdet og tok opp motstandsarbeid. Samtidig strammet tyskerne og NS grepet, i 1942 særlig i kulturkampen og både prester og lærere ble fengslet fordi de ikke ville gjøre som tyskerne ville.

Grimnes har en interessant analyse av hvordan økonomisk motstand utviklet seg under krigen. Særlig gjaldt det kampen mot den tyske bruken av norsk arbeidskraft, men ikke bare motstand mot tvungen arbeidstjeneste og tvungen arbeidsmobilisering. En annen form for motstand på det økonomiske området var såkalt «stille sabotasje», senke arbeidsinnsatsen, bevisst utføre dårlig arbeid og sluntre unna. I løpet av 1942 -1943 ble det opprettet illegale grupper innen flere organisasjoner og høsten 1943 oppfordret den illegale fagbevegelsen til å sinke tyske leveranser. Våren 1944 «oppfordret den illegale industriledelsen arbeidsgiverne til å sabotere leveranser til tyskerne».¹²⁹

Det er riktig at det ble utstedt motstandsparoler og opprettet illegale organer innen næringslivets organisasjoner. Som nevnt gikk altså Johs. Gahr inn i Industriforbundets illegale utvalg og han ville ikke lenger stille til gjenvalg til Det tyske handelskammers kontrollkomité. Men allerede i hovedstyremøtet i Industriforbundet 21. oktober 1941 ble det meddelt at dir. Gahr m. fl. var trådt ut av hovedstyret.¹³⁰ Saken gjaldt nazifiseringen av 43 organisasjoner innen næringslivet og fagorganisasjonen. Industriforbundet unnlot å støtte denne aksjonen i form av et brev til Terboven 15. mai 1941. Saken er i ettertid kjent som «den manglende

---

¹²⁹ Grimnes, 2018, s. 223

¹³⁰ Didriksen, s. 79

underskrift»¹³¹, og det var altså dette Gahr og andre flere måneder protesterte mot ved å melde seg ut av Industriforbundets hovedstyre flere måneder etterpå. I slutten av august ble det holdt et møte med sikte på å danne «et aksjonsutvalg av industriledere». Her var dir. Gahr tilstede. Selv om det er usikkert hvem som ble med, holder Didriksen det for sannsynlig at møtedeltakerne kom til å utgjøre det illegale aksjonsutvalget fra høsten 1942.¹³² Det som Didriksen derimot er sikker på, er at Gahr ble utpekt til det illegale arbeidsutvalget. Dette skal ha skjedd etter at det legale Industriforbundet ble nazifisert i februar 1943.¹³³

Er det noen spor av hva Industriforbundets aksjonsutvalg gjorde? Ble det noe aktiv motstand i form av «stille sabotasje» innad i bedriftene? Det som har festet seg i ettertid er at det ble knyttet nær kontakt til Koordinasjonskomitéen via Hjemmefrontens næringslivsgruppe som behandlet de forskjellige spørsmål innen næringslivet med representanter for en rekke bransjer.¹³⁴ Didriksen skriver om en meget omfattende og detaljert organisering:

«Gjennom den illegale organisasjonsstruktur som ble bygget opp i 1942-43, ble det skapt grunnlag for en bred koordinering av næringslivets kamp mot nazifiseringen.»¹³⁵

Det kan synes som den illegale aksjonsgruppa var vel så opptatt av bedriftenes vé og vel enn å utvikle aktiv og synlig motstand. Didriksen nevner ikke et eneste eksempel på det som man kan karakterisere som indre motstand i bedriftene som sabotasje, gå-sakte-aksjoner eller utføre dårlig arbeid. Helt mot slutten av krigen, da det var klart for alle at det var bare et tidsspørsmål før tyskerne også måtte innse nederlaget, ble det om å gjøre å hindre tyskerne i å ødelegge industribedrifter og infrastruktur:

---

¹³¹ Ibid, s. 56

¹³² Ibid, s. 132

¹³³ Ibid, s. 134

¹³⁴ Ibid, s. 135

¹³⁵ Ibid, s. 135

«Av særlig betydning var kontakten til det militært organiserte beskyttelsesledd som var opprettet for å beskytte våre industrielle bedrifter mot de tyske demoleringsplaner i tilfelle tilbaketrekning under kamp.»¹³⁶

Didriksen nevner ingen konkrete eksempler på aktiv motstand innad i bedriftene, selv om vi vet at næringslivsleder og andre ytet aktiv hjelp til fysiske sabotasjeaksjoner som f. eks. sprengningen av Vemork-anlegget og lokomotivene på Thamshavnbanen for å hindre svovelkistransporten fra Orkla gruver. Heller ikke PMet fra Jøtul-ledelsen nevner noe om aktiv motstand innad på støperiet, ei heller noe om dir. Gahrs rolle i Industriforbundets illegale aksjonsutvalg. Jeg har ikke funnet noen tegn til aktiv motstand innad i bedrifter mot produksjon for tyskerne, hverken på Jøtul eller andre bedrifter.

Oppfylte Jøtul sin samfunnsplikt?

Siste side i PMet er et forsvar for Jøtuls handlinger under krigen. Her er det lagt vekt på hvordan Jøtul ble i stand til å oppfylle sin samfunnsplikt; å sikre nordmenns behov for gode vedovner.

For det første finner vi denne prioriteten av det norske markedet som går igjen som en rød tråd gjennom PMet. Det pekes på at den utvidelsen av skjedde fra høsten 1940 særlig kom forhandlerne ved utsalget til gode, altså ovner som var forbeholdt det norske markedet. Utvidelsen skyldtes først og fremst de nye ovnstypene, 602 og 118, og av disse ble det levert 56 039 stk. «Av vedovner er det fremstillet så mange det er teknisk mulig å få frem.» Det pekes samtidig på at andre leveringer ikke har vært til foretrengsel for disse.

«De (de nye ovnstype, min påpekning) har reddet tusener av hjem over de kolde vintre, ikke minst i de store bygg som før krigen hadde centralvarme.

---

¹³⁶ Ibid, s. 135

Sivilbefolkningen i krigsrammede strøk og i Nord-Norge er søkt best mulig tilgodesett.»¹³⁷

Mange byer og tettsteder ble hardt rammet av krigshandlingene i vårmånedene i 1940. Flere tusen hus og leiligheter ble bombet, brent og skutt i stykker, men det er så vidt meg bekjent, ikke foretatt noen forskning på når disse husene ble gjenoppbygd. Nord-Norge ble som kjent særlig hardt rammet da tyskerne trakk seg tilbake fra høsten 1944. Gjenoppbyggingen her skjedde imidlertid først etter krigen. Det er derfor ikke lett å skjønne logikken i PMet på dette punktet.

For det andre peker PMet på hvor avgjørende det var for at produksjonen ble opprettholdt for å sikre sysselsetningen, ikke bare i egen bedrift, men også for andre bedrifter. PMet peker eksplisitt på faren for utskrivninger av arbeidsfolk. Her henviser PMet trolig underforstått til tvungen arbeidstjeneste:

«Det er også på det rene at være leveringer har vært helt avgjørende for at mange forretninger kunne beskytte sine folk mot utskrivninger eller unngå stengning av virksomheten, da de nye myndighetene gjorde fremstøt i den retning. I enda høyere grad gjelder dette arbeiderne ved vår egen bedrift.»

Avslutningsvis peker PMet på den store fortjeneste at bedriften, til tross for alle vanskeligheter, klarte «å holde hjulene i gang». PMet som er datert 15. mai 1940 viser at Jøtul-ledelsen vil posisjonere seg foran det kommende rettsoppgøret som man nok da var klar over ville komme. Jøtul ville ikke fremstå som rettslig læ nede for telling og fremsto langt fra som en bedrift som hadde gjort noe ulovlig.

---

¹³⁷ Oslo Politikammer, B-saker, Landssvikarkivet, sak nr. 1982, Jøtul & Kværner Ovnstøperi A/S

I tillegg kan man øyne viljen til å være med i gjenoppbyggingen av de krigsherjede områdene, først og fremst i Nord-Norge:

«At vi har klart å holdet gående i okkupasjonsårene, får sin store betydning nu. Vi har kunnet forberede oss så godt at produksjonen kan utvides, våre folk kan skaffes varig arbeide, og vi får anledning til å skaffe det forskjelligartede støpegods som vi så hårdt trenges til gjenoppbyggingen til en økende boligbygging.»¹³⁸

Som om ikke PM-et var tilstrekkelig for å forklare Jøtuls disposisjoner under krigen, er det et eget skriv i mappa fra Oslo landssvikpoliti, med tittelen «Hvorfor det måtte gis «tilbud»». Skrivet er på en side og i seks punkter utdyper Jøtul-ledelsen bedriftens forhold til tyskerne.

Punkt 1 forklarer salg til okkupasjonsmakten med at man ville unngå «rekvirering», noe som må bety at man fryktet overtakelse av bedriften. Videre ville man «få leveringene inn i et kontrollerbart spor. Punkt 2 forklarer at man ville «begrense» leveringene av de ovnstyper som det var mist behov på det norske markedet. Som vist i avsnittet om det dualistiske markedet, ville man forsøke å unngå levering av vedovner til det tyske markedet, og i stedet satse på å få solgt koksovner. Derved slo man to fluer i et smekk: For et første ble som nevnt utviklet nye vedovner for det norske markedet. Som nevnte ble det forbudt p benytte koks til oppvarming. Dette gjaldt tydeligvis ikke for okkupasjonsmakten. Jøtul, og andre ovnsprodusenter, kunne derfor fortsatt produsere koksovner, samtidig som tyskerne på denne måten kunne frhindres i å gå over til bedfyring. Punkt 3 understreker viktigheten av å reservere all vedovner for norsk behov. Punkt 4 går i samme retning, ved å vise til at tyskerne fikk utpregede koksovner. På denne måten sikret Jøtul at tyskerne ikke brukte den «norske» veden, «som det var knapphet på under hele krigen... Videre Måtte tyskerne selv sørge for brensel, ved import av kull og koks fra Tyskland. Punkt fem går inn på Jøtuls bruk av «forhaling». Overfor tyske kunder opererte man med «leveringsterminer». Dette ble i følge skrivet brukt til å «forhale», noe som må bety at man på denne måten hunne forsinke leveringene mest mulig. Derved kunne man få «det hele under kontroll», samtidig som man

---

¹³⁸ Ibid

«unngikk rush av tvangsleveringer». Skrivet viser også til at dette ikke var unikt for Jøtul. «det var alminnelig at industrien ordnet seg på denne måte.» Punkt seks går inn på råstoffsituasjonen og viser til at Jøtul ved å etterkomme tyskernes krav ble garantert at bedriften fikk det volumet av rujern som trengtes fra Tyskland for det støpegodset som gikk med for å produsere ovnene. Dette visate seg å bli svært gunstig etter frigjøringen. Her kehnvises det til den siste tyske ordren fra 1942, hvorav halvparten ikke var levert før 8. mai 1945. Disse «400 ton rujern gjør at vi at vi nu efter befrielsen kan holde bedriften gående».

Jøtul-ledelsen bukte altså store ressurser på å bortforklare at bedriften måtte to «noe» arbeid for tyskerne. Men det var på grunn av leveransene til den tyske okkupasjonsmakten at Johs. Gahr kunne endelig få virkeliggjort sin drøm å gjøre Jøtul til en storprodusent av ovner og peiser etter krigen.

Som vi har sett klarte Anker og Gahr fast bestemt på å gjøre Jøtul til en fremgangssrik bedrift. Først sikret de to bedriftslederne nok frisk kapital til at bedriften kunne overleve. Produksjonsapparatet som var klart 10 år før krigen, kunne endelig få vist hva det dugde til. Hele organisasjonsapparatet var trimmet og klart, med ett mål for øye: Å produsere mest mulig og tjene mest mulig penger. I tillegg hadde man Sven Raklew Dysthe. For arbeiderne betydde alt arbeidet for tyskerne at det endelig var slutt på mellomkrigstidas kriser.

Jøtul ble i likhet med mange andre krigsprofitører, ikke dømt i Rettsoppgjøret 1945. Hva kan forklare at så mange, som hadde tjent, stort på krigen, gikk fri, ja til og med slapp tiltale? Det skal vi se på senere, men først skal vi se nærmere på hva som skjedde med samarbeidet mellom det norske næringsliv og den tyske okkupasjonsmakten.

Oppgangsperiode

Det er ingen tvil om at krigen ga muligheter som for alltid satte en stopper for den usikkerheten som hadde vart gjennom hele mellomkrigstida. Fra nå av ble det slutt på at støperiet sto stille fra jul til langt ut på nyåret. Flere hender kom i arbeid ved at det ble innført

to- og treskift. Okkupasjonen innledet en langvarig oppgangsperiode for Jøtul, som skulle vare helt til støperiet ble nedlagt tidlig på 1980-tallet. Den oppsvinget som den tyske byggingen av Festung Norwegen med ringvirkninger skulle sette sitt preg på hele næringslivet og som ble en avgjørende for oppsvinget i etterkrigstiden.

Hvordan næringslivet generelt, og Jøtul spesielt, ble behandlet i rettsoppjøret etter krigen, er tema for neste kapittel.

5. Det umulige rettsoppgjøret

Allerede under krigen var det klart at det måtte komme til et oppgjør med de som hadde valgt «den andre siden», de som hadde sviktet sitt land og gått i fiendens tjeneste. Erfaringene fra Frankrike skremte i så måte, der de som var mistenkt for kollaboratørvirksomhet risikerte å bli mishandlet og i verste fall drept. Her til lands ville man for enhver pris unngå «gatas parlament» og lynsjestemming, der folk tok loven i egne hender. Slikt var ikke en rettsstat verdig og derfor begynte man i London tidlig i krigen å forberede et rettsoppgjør, et oppgjør ledet av lovlige, norske myndigheter, der man skulle opptre rettferdig, men fast og bestemt.

Det var tidlig klart at man ville støte på utfordringer, for hvem skulle man dømme, hvor strengt skulle man opptre og hvor bredt skulle oppgjøret legges an? En rekke juridiske og moralske spørsmål måtte finne sin avklaring

Oppgjøret med de som tjente på krigen

«Den vanskeligste del av oppgjøret var den som gjaldt økonomisk samarbeid med fienden.» skrev jusprofessor Johs. Andenæs i boka *Det vanskelige oppgjøret* som kom ut i 1979.¹³⁹ Å skille mellom «tilbørlig» og «utilbørlig», altså det som ble ansett for å være akseptabelt økonomisk samarbeid og det som ikke var det, og dermed rettsstridig, skulle vise seg å bli en hard nøtt å knekke for påtalemyndigheten og domstolene. Så sent som i september 1946 holdt riksadvokat Sven Arntzen et foredrag der han innledet med at retningslinjene for rettsoppgjøret på det meste var klarlagt. Kun på ett område, hersket det ennå uklarhet og usikkerhet: På det økonomiske området. Det gjaldt både grenseoppgangen mellom det straffbare og ikke straffbare området, straffeutmålingen og retten til inndragning. Arntzen fant det

---

¹³⁹ Andenæs, s. 134

«betegnende at vi ennå ikke i dag, 16 måneder etter frigjøringen, ikke har fått noen avgjørelse av Høyesterett i noe ren profitørsak.»¹⁴⁰

Det er derfor nødvendig å se på hva slags lovverk man hadde å støtte seg på for å få tiltalt og dømt de som «svek» og hvem som var landsforrædere og også profitører, de som tjente på krigen. Ikke minst er det viktig å se på hvilken kontekst rettsoppgjøret etter krigen fant sted i.

Det var uenighet om flere sider ved rettsoppgjøret, som bruken av dødsstraff, avstraffelsen av NS-medlemmene kollektivt og at lovbestemmelser og provisoriske anordninger ble gitt tilbakevirkende kraft. Mange, også jurister, var sterkt kritiske til det de mente stred mot Grunnloven. Det er ikke temaet for denne oppgaven. Jeg skal her nøye meg med å se på hva Andenæs fant ut om hvordan lovmyndighetene så på skillet mellom økonomisk «utilbørlig og tilbørlig» samarbeid.

Den vanskelige grenseoppgangen

I innstillingen til landssvikordningen, skriver Andenæs at «En stor del av landets bedrifter (...) har arbeidet frivillig eller endog søkt det». § 2 nr. 3 i landssvik-anordningen forsøkte å presisere når ervervsvirksomhet for fienden var å anse for utilbørlig:

«(...) dersom den ervervsdrivende har innledet forbindelsen med fienden eller arbeidet i nær forståelse med ham eller søkt å påskynde eller utvide virksomheten uten å være tvunget til det...)¹⁴¹

I tillegg til de juridiske utfordringer, var det vanskelig å finne ut hva som egentlig var skjedd i de enkelte tilfeller. Etterforskerne i politiet var ikke forberedt på den store oppgaven som ventet. Bare antallet saker som ble ført for domstolene, ikke bare av økonomisk art, skulle

---

¹⁴⁰ Riksadvokatens meddelsesblad september 1946. Nr.23, s.9

¹⁴¹ Andenæs, s.135

komme opp i et antall på vel 92 000 mellom 1945- 1952, i den tiden største delen av rettsoppgjøret pågikk. Til sammenligning ble 4 000 saker ført for domstolene i et «normalår» før krigen.¹⁴²Som om dette ikke var nok, var kravet eller forventningene fra opinion, presse og politikere at oppgjøret med de som hadde ytt fienden bistand, skulle foregå raskt, men samtidig være strengt og effektivt. Allerede her lå det innbygd motsetninger som skulle bli vanskelig, for ikke å si umulig, å gjennomføre i praksis.

Det var naturlig at «de tunge sakene», som tiltale mot drapsmenn og torturister, angivere og frontkjempere måtte få forrang, i tillegg til at NS-medlemmene skulle dømmes kollektivt. For de som skulle etterforske de økonomiske sakene måtte det være som å trå inn i ukjent terreng, et villniss uten kart og kompass. Ikke bare hadde vanlige politifolk dårlig kjennskap til regnskap og forretningsskikk, «Regnskaper var ofte misvisende, ufullstendige eller rett og slett utilgjengelige».¹⁴³

Dette var tilfellet med Jøtul. Mappen fra Oslo Politikammer som befinner seg på Riksarkivet om Jøtuls forhold under krigen, er tynn og mangelfull. Det eneste som finnes av tallmaterie er, som vi har sett, noe korrespondanse og noen få ordrer som omhandlet leveranser til tyskerne, foruten PMet fra styret, som stort sett er en unnskyldning for hvorfor støperibedriften måtte ta «noe» arbeid for tyskerne. Styret påberopte seg, som vist, Haag-konvensjonens bestemmelser for å legitimere sin virksomhet. Jøtuls økonomiske forhold under krigen kom aldri virkelig under lupen, det ble aldri noen rettsak. Konklusjonen var da også klar og konsis: På mappens omslag er det skrevet: «Henlagt etter ordre fra riksadvokaten.»

Hva kan forklare at konklusjonen måtte bli slik, ikke bare for Jøtuls del, men for store deler av næringslivet? Hvorfor ble så få bedrifter dømt for «utilbørlig» samarbeid med fienden?

Økonomisk samarbeid var legitimt

---

¹⁴² Dahl og Sørensen, red, s. 160

¹⁴³ Ibid, s.160

Som vi har sett tok det bare dager før norske arbeidere lot seg bruke som arbeidskraft til byggingen og moderniseringen av flyplassene som skulle hjelpe tyskerne i krigføringen mot de norske styrkene. Og bare seks dager etter angrepet ble altså Administrasjonsrådet etablert som det eneste legitime, norske myndighetsorgan. Sammen med Centralkomiteen i Trondheim og Sør-Trøndelag legitimerte de «tyskerarbeid»,¹⁴⁴ ja mer enn det. Å ta arbeid for tyskerne ble ikke bare gjort lovlig, det ble også sett på som ønskelig. Og som vi har sett, virket dette- i tillegg til annonsering i avisene etter «arbeidsvillige»- som en magnet på arbeidsledige arbeidsfolk. I tusentall strømmet de til de nye arbeidsplassene og grep begjærlig spaden og trillebåra og satte i stand rullebaner på rekordtid, ikke bare på Lade og Værnes, slik vi har sett, men også på Fornebu, Sola og Forus.

Men det var ikke bare anleggsarbeiderne som jobbet fysisk på flyplassene, som nøt godt av den storstilte byggeaktiviteten som ble igangsatt. Også alle de som bygde brakker, som skulle huse anleggsarbeidere, tyske soldater og etterhvert krigsfanger, tjente godt på tyskernes byggeaktivitet. Forskjellige firmaer som sagbruk, produsenter av takpapp, spiker og som leverte vedovner, opplevde etter hvert gode tider.

All denne virksomheten var fullt lovlig, ja myndighetene oppfordret til og med arbeidsfolk til å jobbe for okkupasjonsmakten. På hvilket grunnlag skulle man dømme disse firmaene for å ha gjort noe de var oppfordret til av myndighetene? Da måtte man jo ha satt medlemmer av Administrasjonsrådet, LO-ledelsen og NAF-topper på tiltalebenken, det var jo de som hadde godkjent «tyskerarbeid». Skulle man straffe bedriftseiere og arbeidsfolk når de som hadde godkjent virksomheten gikk fri?

Å få bragt de økonomiske landssviksaker for domstolene tok lang tid og må ha krevd store ressurser. Likevel ble noen domfelt og av 3 355 domfelte fikk 777 fengsel eller tvangsarbeid.

¹⁴⁵Så sent som i 1953 hadde Høyesterett ennå et betydelig antall slike saker til behandling.

---

¹⁴⁴

Hvorfor%20arbeidet%20gode%20nordmenn%20på%20flyplassene%20i%20Oslo%20og%20Trondheim%20i%20april%201940_%20-%20Nr%2003%20-%202010%20-%20Historisk%20tidsskrift%20-%20Dunn%20-%20tid
¹⁴⁵ Ellingsen, s. 130

Andenæs peker på at Høyesterett traff avgjørelse i ca. 250 saker som gjaldt økonomisk samarbeid med fienden.¹⁴⁶

De provisoriske landssvikordningene

Ikke siden 1814 hadde Norge vært i krig, og krig og okkupasjon var dermed noe fremmed for nordmenn, og de lovbestemmelsene man hadde, var utilstrekkelige og lite relevante. Det trengtes nye lovbestemmelser som bedre svarte på de spørsmål som krigen og forbrytelser begått under okkupasjonen reiste. Straffeloven av 1902 inneholdt riktignok bestemmelser som var til nytte og som man kunne bygge videre på. Forbrytelser mot statens selvstendighet og sikkerhet som kunne krenkes under krig, var omhandlet i Den borgerlige straffelovs kapittel 8 og 9. Etter hvert som okkupasjonen gikk sin gang, viste det seg at den gamle Straffeloven trengte supplerende bestemmelser. For å bøte på denne utilstrekkeligheten, kom Landssvikordningene til. Det skulle komme til diskusjon og stå strid om hvorvidt Landssvikordningene var i tråd med Grunnloven og om Eidsvoll-fullmakten ga adgang til å forfatte nye bestemmelser. Særlig gjaldt det at noen av i Landssvikordningene fikk tilbakevirkende kraft. Det ligger utenfor rammen av denne oppgaven å drøfte dette.

London-regjeringen kom med flere provisoriske anordninger, som alle tok sikte på å få krigsforbrytere tiltalt og straffedømt.

«På strafferettens område ble det også nødvendig å utbygge lovgivningen videre med mer effektive restriksjoner overfor landssvikene.»¹⁴⁷

«Mer effektive restriksjoner» viste seg å være helt nødvendig, særlig etter at Nasjonal Samling gikk okkupantens ærend og satte i gang en rekke ulovlige tiltak. Det var nødvendig for å vise at det fantes en lovlig, norsk lovmyndighet som var innstilt på å gi befolkningen visshet om at rettssikkerheten ville bli gjenopprettet «så snart landet var frigjort.» Fra oktober

---

¹⁴⁶ Andenæs. s. 137

¹⁴⁷ Landssvikordningen av 1944, s. 12

1941 ble det vedtatt en rekke provisoriske anordninger som fastla hva man kunne dømmes for og hvilke straffer man kunne idømmes.

Særlig er man opptatt av «straffbarheten for samarbeidet med fienden» og det pekes på at lovgiveren (altså, den som utferdiget loven av 1902) neppe kunne vært kunne forutsett en situasjon med at Norge var okkupert og de øverste myndigheter var flyktet fra landet.

Stor plass er viet hva medlemskap i Nasjonal Samling innebar og peker frem mot det kollektive straffeansvar de norske NS-medlemmene bar for forholdene under okkupasjonen. Det blir bl.a. vist til at okkupasjonsmakten henrettet gisler som ofte var utpekt av norsks nazister, videre at NS-medlemmer «i stor utstrekning har nyttet den maktstilling de har fått til å skaffe seg eller andre *uberettiget vinning...*»¹⁴⁸

Landssvikanordningen om økonomisk samarbeid

I Landssvikanordningen er det også inntatt bestemmelser om økonomisk samarbeid med fienden:

«Den som hjelper fienden med å bygge befestningsverker, brakker, flyplasser, strategiske kommunikasjoner, og andre tiltak som den fiendtlige militærmakt setter i verk, kan etter omstendighetene ha ytet fienden straffbar bistand.»¹⁴⁹

Landssvikanordningen slår fast at «en vesentlig del av næringslivet har arbeidet for fienden», og selv om noen hadde blitt utsatt for tvang, skjedde det meste frivillig, og mange var svært ivrige etter å hjelpe fienden.¹⁵⁰ Var dermed alle som hjalp fienden i hans byggeoppdrag å anse som svikere og landsforrædere?

---

¹⁴⁸ Landssvikanordningen, s. 26

¹⁴⁹ Ibid, s. 55

¹⁵⁰ Ibid, s.55

Landssvikanordningen mener ikke det. Underordnede funksjonærer og arbeidere fritas helt for ansvar. For at den næringsdrivendes samarbeid er straffbart, må det være såkalt *utilbørlig*. Det blir ikke nevnt hva utilbørlig betyr, i stedet lister anordningen opp noen eksempler på hva utilbørlighet er som bl.a. at den næringsdrivende selv har innledet virksomhet ned fienden og ikke har vist nødvendig tilbakeholdenhet, at den næringsdrivende «har søkt å påskynde eller utvide virksomheten uten å ha vært tvunget til det.»¹⁵¹

Landssvikanordningen av 15. desember 1944 er mest opptatt av rettsgrunnlaget for å få dømt NS-medlemmene. I et tillegg til ovennevnte anordning finner vi en nærmere utdypning av hvor for NS-medlemmene måtte dømmes kollektivt. Begrunnelsen er de «enorme unødvendige og ulovlige utgifter quislingstyret har påført stat og kommune» som NS har gitt for å avhjelpe fienden. Videre listes det opp en rekke ulovligheter som konfiskasjoner, utskrivning av erstatninger og ulovlige oppsigelser. Ulovlig frihetsberøvelse, mishandlinger, drap eller angiveri. For å dekke dette tapet fant myndighetene det nødvendig å strafforforfølge ikke bare kommisariske statsråder og andre ledende NS-folk, men hele NS' medlemsmasse kollektivt.

Vi ser altså at myndighetene fant det vanskelig å trekke noen klar skillelinje mellom det ulovlige og lovlige samarbeidet med tyskerne på det økonomiske området og derfor stort sett ikke klarte å trekke krigsprofitørene for domstolene. Til sammenligning ser vi at myndighetene ikke hadde tilsvarende vanskeligheter når det gjaldt å få dømt NS-medlemmene, heller ikke de som kun hadde betalt sin partikontingent. De om lag 55 000 medlemmene av Nasjonal Samling ble dømt alle som en, dog ble det store flertallet bare ilagt en nærmest symbolsk bot.¹⁵²

Rettsoppgjøret ble for det meste bestemt fra London allerede mens krigen pågikk og verken Høyesterett eller Stortinget endret oppgjøret i vesentlig grad. Stortinget ga samtlige

---

¹⁵¹ Ibid, s.56

¹⁵² Dahl 2018, s. 13, oppgir medlemstallet til 54 651

provisoriske anordninger lovstatus, mens Høyesterett godkjente alle forordningene som grunnlovsmessige.

Kompliserte spørsmål krevde svar

Men Rettsoppjøret etter 1945 dreier seg ikke bare om jus og paragrafer. Oppjøret med de som svek fant sted i en helt spesiell og vanskelig tid for landet. Det var mangt og meget som skulle ordnes etter fem års okkupasjon. Hva skulle skje med de som valgte å gå fienden til hånde; angiverne, torturistene, frontkjemperne og -søstrene, hirdmennene som var vakter i fangeleirene? NS-medlemmene som i varierende grad hadde bistått fienden. Og hva med de mange kvinnene, de såkalte «tyskertøsene», som hadde funnet kjærligheten ved et forhold til tyske soldater? Hvordan skulle man behandle de økonomiske kollaboratørene, de som ved å samarbeide med okkupasjonsmakten hadde tjent gode penger på krigen.

Spørsmålene må ha tårnet seg opp for dommere og forsvarsadvokater som skulle administrere oppjøret. Hvem skulle man dømme, til hvilke straffer, og hvor gikk skillet mellom «tilbørlig» og «utilbørlig» samarbeid, altså mellom det som ble betraktet som lovlig og i mange tilfeller helt nødvendig samarbeid og det som kunne karakteriseres som ulovlig?

Bare det enorme antallet saker var egnet til å ta pusten fra enhver som hadde interesse av å følge det komplekse og kompliserte oppjøret. Om lag 50 000 saker lød prognosen på før man tok fatt på oppjøret. Det ble snart klart at dette anslaget ikke holdt mål og skulle bli betydelig høyere. Hele 92 000 saker regner man med ble etterforsket av politiet, omtrent 46 000 personer av diss ble dømt, enten ved dom eller bot.¹⁵³ Hele 5000 personer, politi og fengselsvesen inkludert, skal på det meste ha jobbet med rettsoppjøret, og man forstilte seg at oppjøret skulle ta om lag ett år.¹⁵⁴

---

¹⁵³ Andenæs, s. 165

¹⁵⁴ Ibid, s.166

Vel 16 000, av de i alt 92 000, gjaldt spørsmålet om økonomisk landssvik. Altså ble hele 17, 4 etterforsket for «utilbørlig» virksomhet på det økonomiske området. Men selv om de var relativt mange, ble de straffet langt sjeldnere enn de ideologiske landssvikerne. Som tidligere nevnt ble altså om lag 50 prosent, 46 000, straffet i en eller annen form. Andelen straffedømte for økonomisk var til sammenligning 20 prosent.¹⁵⁵

Som nevnt ble NS-medlemmene dømt kollektivt og flere av disse var blant de som tjente stort på krigen. En av dem var Sven Raklew Dysthe, mellommannen som hele støperibransjen benyttet som «en buffer» mellom bedriftene og de tyske ovnsinntakerne. Dysthe var medlem av NS og ble dømt for dette. I alt omfatter grunnlaget han ble dømt for ni punkter, hvorav de viktigste gjaldt medlemskapet i NS og økonomisk støtte til NS. Dysthe var medlem av NS fra 28. september 1940 til han ble medlem til han ble ekskludert 17. november 1944. Etter få måneder ble han opptatt som medlem av «NS' kamporganisasjon». Ingen av punktene gjaldt økonomisk samarbeid, til tross for at han tjente stort på salg av ovner på provisjon til tyskerne. Sven Raklew Dysthe ble dømt til seks års tvangsarbeid.¹⁵⁶

Hvorfor ble ikke Jøtul tiltalt?

Ovnsprodusenten Jøtul ble, som tidligere nevnt, ikke dømt. Men det ble gjennomført etterforskning mot Jøtul. Landssvikpolitiet må ha hatt tilgang til viktig korrespondanse med tyskerne og også leveringsordrer, slik det fremgår av den nevnte mappen på Riksarkivet. I tillegg ble det altså forfattet et PM undertegnet av styret i Jøtul. Det er to muligheter her; enten bad etterforskerne ved Landssvikpolitiet Jøtul-ledelsen om å redegjøre for bedriftens forhold til tyskerne under krigen. Eller så kan Jøtul-ledelsen selv ha funnet ut at deres økonomiske samkvem med tyskerne kunne bli satt spørsmål ved. I denne sammenheng mener jeg datoen for undertegnelse av PM-et, 15. mai 1945, er interessant. Bare en uke etter freden hadde trolig Landssvikpolitiet nok å gjøre om etaten ikke skulle begynne å etterforske eventuell økonomisk kriminalitet. Det fantes nok av andre og alvorligere saker overarbeidede

---

¹⁵⁵ Ellingsen, s. 125

¹⁵⁶ RA/S-3138/0001/D/Dg/L0318

etterforskere måtte hankses med. Mer trolig er det at Jøtul-ledelsen ville komme politiets etterforskere i forkjøpet ved å forfatte et skriv til forsvar for bedriftens handlinger under krigen.

Det skulle vise seg at å trekke grensen mellom lovlig og ulovlig samarbeid, og dermed rettsstridig profitørvirksomhet, skulle vise seg å bli svært vanskelig. Når trådte man over grensen, fra det som var helt nødvendig virksomhet for å opprettholde arbeidsplassene og sikre bedriften, til at man virkelig kunne si at man gjorde hva man kunne for få tjene mest mulig på krigen? I mange tilfeller hadde etterforskerne store vanskeligheter med å finne ut hva som egentlig var skjedd, fordi viktig korrespondanse, leveringsordrer og regnskaper ikke fantes. Dessuten var det relativt få som ble satt til å etterforske økonomiske saker og kompetansen var i mange tilfeller for lav til å etterforske kompliserte økonomiske saker. Andenæs peker på at den vanlige politimannen ikke var skolert i regnskap og forretningsliv, i tillegg var en stor del av de eldre og erfarne polititjenestemennene suspendert. . I dag er politiet langt mer utbygd og dermed mer effektivt, men også i dag har ekspertene i Økokrim problemer med å trenge til bunns saker som omfatter økonomisk kriminalitet. Dessuten tar det i mange tilfeller lang tid å få reist tiltale mot økonomiske forbrytere. De økonomiske sakene måtte bli nedprioritert, simpelthen fordi de ikke var viktige nok i den tiden og i den samfunnsmessige konteksten rettsoppjøret foregikk.

Det nye fremtidssamfunnet

Det er også viktig å se på konteksten rettsoppjøret fant sted i. Hvordan var situasjonen i landet etter at krigen var slutt? Hvilke utfordringer sto man overfor? Hvilket samfunn skulle nå bygges etter fem års okkupasjon og nazidiktatur?

I 1945 var så å si alle hus i Finnmark og Nord-Troms brent, all infrastruktur som kaier, veier og broer var sprengt. Med tysk grundighet gjorde det flyktende Wehrmacht bruk av den brente jords taktikk. Befolkningen ble tvangsevakuert sørover, om de ikke valgte å friste tilværelsen i gammer og huler.

Det var klart at det måtte bli en statlig oppgave å gjenoppbygge det som tyskerne hadde ødelagt. Hele samfunnet måtte løfte i flokk for å overkomme denne kjempeoppgave. De som skulle gjenoppbygge landsdelen var stort sett de samme firmaene og arbeidsfolk. Visst hadde entreprenørfirmaer vært med å bygge flyplasser, kystfort, veier og jernbaner for den tyske krigsmakten, men det ble underordnet. Intensjonen hos de lovgiverne som befant seg i London under krigen, måtte gi tapt for den norske virkeligheten som møtte dem i form av brannruiner da de vendte hjem i 1945. For å få gjenoppbygd Finnmark og Nord-Troms var man avhengig av de samme entreprenørene med dertil hørende arbeidsstokk. Skulle man nå, når så mange var avhengig av dem, for i det hele tatt å få en plass å bo, tiltale bedrifter og arbeidsfolk for «utilbørlig samarbeid»? Næringslivet kunne ikke bli satt på tiltalebenken nå da landet var i en slik krise. Bedrifter og arbeidsfolk kunne ikke på den ene siden gå for fullt inn for «å bygge landet» samtidig som de på den andre siden var fullt opptatt med å fri seg fra anklage om «utilbørlig samarbeid» med okkupasjonsmakten.

To forhold springer er iøynefallende når det gjelder etterkrigstida. For det første den ufattelige gleden over at fem års okkupasjon endelig var slutt. Dernest den optimismen som kom med freden. Regjeringen i London, og andre ledende politikere, først og fremst i Arbeiderpartiet, hadde i lang tid forberedt hvordan det nye Norge skulle se ut. Ingen var interessert i å gå tilbake til det mistrøstige samfunnet i mellomkrigstida med politisk kaos, arbeidsledighet og økonomisk usikkerhet. Det norske folk fortjente noe langt bedre etter fem års diktatur og forsakelse, det måtte bygges et nytt og bedre samfunn.

Forutsetningene kunne knapt vært verre. De politiske institusjonene måtte gjenoppbygges i tråd ned demokratiske prinsipper. Regjeringen Nygaardsvold ble betraktet som uegnet for denne oppgaven og var dessuten var den diskreditert. Mange mente at den rømte landet og dermed sviktet. En ny samlingsregjering ble dannet under ledelse av Einar Gerhardsen, den senere landsfaderen. En ny æra på det økonomiske området ble innledet, tuftet på industrialisering og planøkonomi.

I denne situasjonen fant rettsoppjøret etter krigen sted. For å lykkes med visjonene om samfunnet bygd på industrialisme, måtte man ha arbeiderne med seg. Derfor kunne man ikke sette arbeiderklassen under tiltale. De som skulle «bygge landet» kunne ikke bli behandlet som kriminelle, også av den grunn valgte man å se gjennom fingrene på at arbeidsfolk tok tyskerarbeid, at mange tok aktivt del i byggingen av f. eks. Festung Norwegen. I tillegg hadde, som vi har sett, Landssvikordningen frikjent arbeidsfolk kollektivt for å ta tyskerarbeid. Dette «fremtids-Norge» var først og fremst Arbeiderpartiets visjon, og siden arbeiderne var partiets fremste velgergrunnlag, var derfor var man helt avhengig av arbeiderklassen for å beholde regjeringmakten. I denne situasjonen var det utenkelig å straffeforfølge den enkelte arbeider.

Som vi har sett ble det fra regjeringens side ansett som fullt lovlig å samarbeide økonomisk med fienden med visse unntak. Landssvikanordningen slår fast at dette var lovlig så lenge samarbeidet ikke var «utilbørlig», dvs. at den norske bedriften ikke selv tok initiativ til å starte produksjon og salg til tyskerne, eller satte i verk tiltak for å øke profitten utover det som kunne karakteriseres som normal fortjeneste.

Dernest har jeg pekt på hvilke utfordringer samfunnet sto overfor etter fredsslutningen 8. mai 1945. Gjenoppbyggingen av landet gjorde det nærmest umulig å sette arbeiderklassen og næringslivet på tiltalebenken. Skulle man få fart på gjenoppbyggingen og få gjennomført alle planene om byggingen av velferdssamfunnet tuftet på storstilt industrialisering, var det nødvendig å skape optimisme og da var det behov for «alle hender i arbeid». Dessuten:

«Man kan dog ikke sette en vesentlig del av det norske folk på tiltalebenken.»¹⁵⁷

I denne atmosfæren skulle man altså etterforske, tiltale og om mulig dømme i økonomiske landssviksaker. Disse saken tok lang tid og reiste mane vurderingsspmål; hadde bedriften innlatt seg frivillig på samarbeidet, eller var samarbeidet mer eller tvunget og som dermed bare var i tråd med folkeretten om berettiget bistand til fienden? Påtok man seg

---

¹⁵⁷ Fra Landssvikanordningen av 1944, her sitert etter Andenæs, s.135

arbeid for tyskerne for å holde arbeidsstokken beskjeftiget, eller var samarbeidet man med sikte på å utnytte situasjonen best mulig for egen vinning? Var samarbeidet av en slik art at man hadde utnyttet situasjonen til å tjene mest mulig?

6. Oppsummering, konklusjon og videre forskning

Det er hevet over tvil at kjente norske bedrifter tjente stort på krigen. Bedrifter som Adresseavisen og Aftenposten, Norsk Hydro, NSB, gruveselskaper, våpenprosjekter, rederier, for ikke å snakke om alle entreprenører og alle underleverandører til det gigantiske Festung Norwegen. Listen over norske krigsprofitører er nærmest uuttømmelig, en får inntrykk av at «alle» gjorde det, at alle norske bedrifter tjente på krigen på et eller annet vis. Det skal i tillegg ha vært så mange som 200 000 arbeidere som jobbet for tyskerne.

Det tyske overfallet skapte, som vist tidligere, kaos, uro og stagnasjon for næringslivet. Det første ukene kan en snakke om at næringslivet var i en voldsom krise. Frykten for totalt sammenbrudd i næringslivet og den offentlige administrasjonen må ha vært følbare. Opprettelsen av Administrasjonsrådet var høyst påkrevet for «å holde hjukene i gang».

For arbeidsfolk og fagbevegelsen var det avgjørende å få i gang produksjonen så folk hadde et trygt og sikkert arbeid. For bedriftsledere i næringslivet som skulle sikre arbeidsplassene for sine ansatte, var det i realiteten én mulighet, å samarbeide med okkupasjonsmakten.

Det vil sikkert komme flere verker om ulike bedrifters rolle under krigen, men det er på tide å grave dypere. Jeg vil peke på tre forskningsfelt som fortjener økt oppmerksomhet: Å komme til en ordening med den tyske okkupasjonsmakten for å sikre bedriftens eksistens. Det førte til at næringslivets folk gikk svært langt for å oppnå fred med tyskerne og bedriftsledere ble en pådriver i å få opprettet Administrasjonsrådet. Det er liten tvil om at næringslivets innsats for å få slutt på krigshandlingene, skapte presedens for utviklingen gjennom krigen og førte til at det ble liten eller ingen motstand på det økonomiske området. Og som nevnt i innledningen måtte norske bedriftsledere i løpet av kort tid, i en svært kaotisk situasjon og under tysk press, ta hurtige og viktige avgjørelser. De hadde i realiteten ikke noe valg, de måtte bøye av og produsere for den tyske okkupasjonsmakten. At de senere, som vist med eksemplet Jøtul, gikk langt i å etterkomme tyskernes ønsker, forandrer ikke på det. Bedriftsledere må ha følt seg fanget av situasjonen, hadde man først valgt samarbeid, var det vanskelig å gå inn på aktiv motstand senere.

Det er lett å heve den moralske pekefingeren 75 år etter krigens slutt og si at dette burde ikke vært gjort. Men det blir urimelig å kreve noe slikt av de som måtte ta kompliserte avgjørelser gjennom fem år med tysk okkupasjon.

Nina Drolsum Kroglund gir en interessant refleksjon om den såkalte «nasjonale konsensus» etter krigen som skulle bidra til «å skape identitets- og fellesskapsfølelse». Landet skulle gjenreises, det skulle løftes i flokk og befolkningen måtte stå samlet. Dermed måtte det skilles skarpt mellom rett og galt. Det ble dermed ikke rom for gråsoner eller nyanser, man var enten «god nordmann» eller NS.¹⁵⁸ Grimnes er inne på noe av det samme, slik heg viste i innledningen mellom Kong Haakon som det fremste motstandssymbloet og Vidkun Quisling som landsforræder. Og som nevnt i innledningen, kommer Grimnes med den viktige påpekningen av at få. Eller ingen var bare plettfri eller bare sviker, men man utviklet seg i takt med krigen.

I boka *Norge under andre verdenskrig. 1939-945* skriver Grimnes om to former for økonomisk motstand. For det første bruken av norsk arbeidskraft i tysk tjeneste. Her er det godt dokumentert at Hjemmefrontens oppfordring om ikke å møte opp på tyske arbeidsplasser i mange tilfeller ble fulgt. Den andre formen for motstand som å sluntre unna og senke arbeidstempoet er det ikke så lett å få øye på.¹⁵⁹ Selv om det utover krigen utgikk paroler både fra fagbevegelsen og industriens organisasjoner, finner vi få konkrete spor av slik motstand. Man skulle tro at det var noe både bedriftsledere og arbeidere ville påberope seg i etterkant, men jeg har ikke funnet noen tegn som tyder på konkret motstand. Heller ikke Jøtul-ledelsen som var ivrig etter å rettfærdiggjøre sin opptreden overfor okkupasjonsmakten, skriver om lignende motstand i sitt PM til Landssvikpolitiet.

1. Hva kan forklare arbeidsfolks og bedrifters vilje til å ta tyskerarbeid?

---

¹⁵⁸ Drolsum Kroglund, s. 17

¹⁵⁹ Grimnes, s. 223

Som jeg har pekt på er en viktig forklaring på denne godvilligheten fra næringslivets side, forholdene under mellomkrigstida. «De harde trettiårene» er ikke bare en myte, for de som opplevde denne tida, var det trolig et spørsmål om være eller ikke være, både for det arbeidende folk og bedriftene. Da krigen kom, ble det et pusterom for både bedrifter og arbeidsfolk. Det åpnet seg helt andre og fra før av uante muligheter. Borte var tidligere tiders usikkerhet «for det daglige brød» og om bedriften i det hele tatt ville overleve. Den tyske okkupasjonsmakten satte i gang arbeid over hele landet. Det var rett og slett bare å gripe redskapen og gå i gang.

Det er sikkert andre årsaker til denne iveren enn den nærmest iboende trangen til å tjene mest mulig penger, selv om man må ha visst at det å hjelpe fienden med f.eks. å bygge flyplasser, kystfort og andre festningsverk var høyst tvilsomt. Hva som kan forklare hvordan dette kunne skje, bør bli gjenstand for økt forskning.

2. Hva betød næringslivets samarbeid for tyskernes krigføring?

Som vi har sett, ga Hitler Terboven beskjed om å vinne nordmennene for hans hjerte. I hvor stor grad lyktes Reichskommissar Terboven med sin oppgave?

Sett i ettertid, kan vi slå fast at han ikke lyktes i alt. Han feilet åpenbart i sin viktigste oppgave: Å vinne nordmennene for nazismen og det stortyske riket. Allerede om morgenen 9. april valgte regjeringen motstandslinjen:

«Det var regjeringen som brakte Norge inn i andre verdenskrig om morgenen 9. april»,

slår Ole Kristian Grimnes fast.¹⁶⁰

Motstandslinjen ble bestemmende for nordmenns opptreden. Politikerne og befolkningen fikk med regjeringens nei det klart for seg hva krig betydde, nemlig at det skulle kjempes. Selv om mye kan sies om vårt svake Forsvar og rotet rundt mobiliseringen, visste norske ungdommer hva som ble ventet av dem da dem dro for å la seg mobilisere mot verdens sterkeste krigsmakt. Etter hvert som krigen gikk sin gang ble det klart at det store flertallet i befolkningen ikke følte seg som en del av den «overlegne» ariske rasen og «førerprinsippet» forble fremmed for demokratisk innstilte nordmenn. Utover i krigen de ble mer og mer slitne av stadige nye restriksjoner, mer hardhendte kontroller og stadig fler rasjonerte næringslivsmidler og andre nødvendighetsartikler. Mer enn noe ønsket de seg fred, at okkupasjonen tok slutt og at den store tyske hæren som sto i landet, dro hjem.

Men det var på ett felt Reichskommissar lyktes, og lyktes svært godt: Den største fortjenesten, sett fra Førerens synspunkt, var at han oppnådde å få det norske næringslivet til å samarbeide lojalt med den tyske okkupasjonsmakten. Som vi har sett lød parolen fra Administrasjonsrådet fra opprettelsen 15. april, om å holde hodet kaldt, bevare roen og samarbeide lojalt med tyskerne. Bortsett fra den såkalte «melkestreiken» i 1941, finner vi få spor av streiker og direkte sabotasje i produksjonsbedrifter. Norske næringslivsledere klarte å holde hjulene i gang, det ble «business as usual». For norske arbeidsfolk betød tyskernes storstilte bygg- og anleggsvirksomhet uante muligheter, som vi har sett. Endelig kunne de vinke farvel de kriseårene. Og den tyske Wehrmacht fikk i stor grad bygd sine anlegg, med liten motstand fra befolkningen. Selv ikke da krigslykken vendte for tyskerne utover 1942 og da det ble mer og mer klart at Tyskland ville tape krigen, er det

---

¹⁶⁰ Grimnes, s. 33

ikke avdekket at det var noen særlig motstand på bygg- og anleggsplassene eller internt i bedriftene som var underleverandører til Festung Norwegen.

Hitlers ønske om at Terboven måtte få nordmennene på sin side, lyktes altså ikke, men tyske og norske interesser løp sammen på ett viktig punkt: Økonomien. Tyskerne ville i størst mulig dra nytte av et godt samarbeid med det norske næringsliv. Dette betinget mest mulig ro i næringslivet, uten opprivende arbeidskamper. Terboven hadde vist under melkestreiken i 1941 at tyskerne var villig til å gå svært langt for å sikre ro i arbeidslivet. For norske

«Fra 1943 falt industriproduksjonen i forhold til førkrignivået på grunn av materialmangel og sommeren 1944 var situasjonen blitt ganske dramatisk.»¹⁶¹

Hva næringslivets og arbeidsfolks vilje til å ta arbeid som åpenbart tjente tyskernes mulighet til å føre krigen og forlenge den, er et felt som også fortjener oppmerksomhet for historikere.

3. Hva betød næringslivets innsats for etterkrigs-Norge?

Alle de verkene jeg har lest om krigsprofitt og krigsprofitører slår fat at næringslivet tjente godt på krigen. Overskuddet kom ikke eierne, eller de som eide aksjer, til gode i form av økte inntekter eller økt aksjeutbytte. Heller ikke arbeidsfolk nøt godt av økte lønninger. Å gi økte lønninger og større aksjeutbytter var forbudt. I stedet ble det økte overskuddet i mange tilfeller brukt til å betale ned gjeld.

Mange bedrifter, også Jøtul, kom ut av krigen gjeldfrie, eller tilnærmet gjeldfrie. Gjeldspøkelset hadde ridd bedrifter, arbeidsfolk og bønder som en mare gjennom mellomkrigstida. Det er hevet over tvil at å bli kvitt gjeldsbyrden var en stor fordel i

---

¹⁶¹ Olstad, s. 378

etterkrigstida. Nå kunne alle krefter settes inn på «å bygge landet.» Det ble arbeid og velstand for alle, velferdssamfunnet ble bygd opp.

Krigen hadde utvilsomt mye å si for hva slags samfunn vi har blitt. Hva hadde næringslivets innsats å si for hvordan bedriftene kunne utvikle seg etter krigen. Og hvordan formet krigen oss nordmenn på godt og vondt. Her gjenstår mye forskning, avhandlingene og bøkene vil neppe stoppe opp med det første.

Andre verdenskrig var noe lang mer enn kamp om verdensherredømmet. Krigen var også et ideologisk oppgjør. Nazismen måtte knuse for at demokratiske nasjoner igjen kunne oppstå, nasjoner med frie mennesker.

Sett i dette perspektivet, er nok en viktig grunn til at den nasjonale fortellingen ble dyrket fram med helter på den ene siden og med svikere, eller overløpere på den andre. Etter andre verdenskrig var det ikke bare Finnmark og Nord-Troms som skulle gjenoppbygges, nasjonen skulle bygges bedre og sterkere enn før. Fortellingen om de som befant seg i gråsonene, blant dem krigsprofitørene, forvart, det som ikke passet inn i den nasjonale fortellingen ble borte. I denne fortellingen passet ikke ubehagelige fortellinger som de som tjente godt på okkupasjonsmaktens Festung Norwegen. Ingen kunne i denne situasjonen rett etter krigen måtte stå til rette for at å ha tjent store penger på samarbeid med okkupasjonsmakten og det norske nazistyre.

Norske arbeidere som var ansatt i norske entreprenørfirmaer somvar med på å bygge flyplasser eller kystfort for Wehrmacht gjorde ikke noe ulovlig juridisk sett, men moralsk var det høyst tvilsomt, slik som Vidar Sandbeck ga uttrykk for. Denne nasjonale grunnfortellingen har stått støtt gjennom 75 år, selv om nyansene, altså gråsonene, får stadig større plass.

Hvem var krigsprofitører? Etter mitt skjønn utgjorde de et tverrsnitt av den norske befolkning og bedrifter i det norske næringslivet,. Johs. Andenæs har uttrykt det slik: Langt fler enn de vi

liker å tenke på. Dag Ellingsen undersøkte i sin bok *Krigsprofitørene og rettsoppgjøret* 57 landssviksaker som gjaldt økonomisk samarbeid mellom næringslivet og okkupasjonsmakten. Det fins ulike typer av profitører, alt fra store selskaper som Høyer Ellefsen, Norsk Hydro, NSB, Orkla for å nevne noen. Det fantes NS-medlemmer blant krigsprofitørene, mens de fleste ikke var det. Videre kan man skille mellom de som produserte for den tyske rustningsindustrien, og de som ikke drev krigsviktig produksjon.

I den siste kategorien finner vi bl. a. ovnsprodusenten Jøtul. Denne bedriften føyer seg inn i rekken av de mange bedriftene som også produserte produkter som var nyttige for tyskerne uten at produktene deres var direkte involvert i krigen. Det samme gjorde kjente bedrifter som Nidar, Narvesen og Løvenskjold. «Alle» gjorde det jo, dvs. jobbet for tyskerne, så hvorfor skulle ikke disse benytte seg av å tjene litt ekstra? De gjorde jo ikke noe ulovlig, dessuten oppfordret norske myndigheter til å «holde hjulene i gang

Ovnsprodusenten Jøtul kunne masseprodusere sine ovner vel vitende om at bedriftens virksomhet ikke var ulovlig. Her var Jøtul i godt selskap med flertallet av norske bedrifter.

Men hva kan grunnen være til at det norske næringsliv gikk inn for et nært samarbeid med den tyske okkupasjonsmakten? Noe samarbeid var nødvendig for å opprettholde arbeidsplassene, men ikke bare det. Den eneste eksportmuligheten Norge hadde, var å eksportere til Tyskland og tyskokkuperte områder. Denne eksporten var viktig, også for ikke-eksporterende bedrifter, fordi dette var eneste muligheten til å skaffe helt nødvendige råvarer og livsviktige matvarer. Denne formen for samarbeid betinger at det ble begrenset til det mest nødvendige, og for å produsere mest mulig for norske behov, slik Jøtul-ledelsen fremhevet sterkt. Tilpasning ble holdningen blant norske næringslivsledere.

Dessuten opptrådte tyskerne klokt overfor næringslivet. Reichskommissar Terboven og tyske næringslivsfolk oppførte seg stort sett høflig og korrekt i møte med norske bedriftseiere. Eksemplet Jøtul viser at særlig i den første tiden opptrådte tyske offiserer bryskt overfor Jøtul-ledelsen. Det er liten grunn til å betvile dette, men etter hvert tilpasset partene seg til

hverandre, De «fant tonen» så å si, noe den høflige korrespondansen mellom dir. Gahr og tyske Luftwaffe, vitner om.

«Krigen som aldri tar slutt», er tittelen på en bok av Hans Fredrik Dahl, fra 2017. Vi blir ikke ferdig med andre verdenskrig, fordi historien endrer seg hele tiden med åpningen av nye arkiver formes nye meninger, nye fakta og nye mentaliteter.

Arkiver

Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek:

ARK-2244

ARK-2245

Riksarkivet:

Oslo Politikammer, B-saker, Landssvikarkivet, sak nr. 1982, Jøtul & Kværner
Ovnstøperi A/S

RA/S-3138/0001/D/Dg/L0318

Oslo Politikammer, Landssvikarkivet, sak 7632, hnr. 4132, Dysthe, Sven Rachlew

RA/PA-1700/A/Aa/L0008:

MVL Hovedstyrets og arbeidsutvalgets referatprotokoll 1934-1946

Litteratur

- Andenæs, Johs.: Det vanskelige oppgjøret. Tanum-Norli. Oslo 1979
- Arbeiderbevegelsens historie i Norge 4. Tore Pryser Klassen og nasjonen (1935-1946)
Tiden norsk forlag. Oslo 1988
- Bohn, Robert: Reichskommissariat Norwegen. R. Oldenburg Verlag, München 2000
- Christen, Heinrich: Okkupantens dagbok fra Bergen og Trondheim 1941-1943, Spartacus Forlag, Oslo 2009
- Ellingsen, Dag: [Krigsprofitørene og rettsoppgjøret](#). Gyldendal Oslo 1993
- Dahl, H.F. m.fl. Norsk krigsleksikon 1940-45. Cappelen Oslo 1995
- Dahl, H. F. og Ø.Sørensen (red.): Et rettferdig oppgjør? Rettsoppgjøret i Norge etter 1945
Pax Forlag AS Oslo 2004
- Didriksen, Jan: Industrien under hakekorset Universitetsforlaget AS Oslo, Bergen, Stavanger, Tromsø 1987
- Flyen, Simen: Deutsche handelskammer in Norwegen 1940-1945. Hovedoppgave i historie. UiO høsten 1984
- Historisk Tidsskrift, 03/2018, artikkel av Torgeir E. Sæveraas,
OT,%20Wehrmacht%20og%20byggingen%20av%20Festung%20Norwegen%20-%20Nr%20003%20-%202018%20-%20Historisk%20tidsskrift%20-%20Idunn%20-%20tidsskrifter%20på%20nett.html
- Norsk Krigsleksikon 1940-45. Red. Hans Fredrik Dahl m. fl. J.W. Cappelens Forlag AS 1995
- Valen, Terje: De tjente på krigen. Oktober forlag 1974
- Kolsrud, Ole En splintret stat Regjeringskontorene 1940-45. Universitetsforlaget (2004)
- De Mekaniske Verksteders Landsforening, MVL 1889-1949
- Nøkleby, Berit Josef Terboven. Hitlers mann i Norge. Gyldendal pocketutgave 2008
- Skjold, Dag Ove Rik på tradisjoner Jøtul 1853-2003. Jøtul AS 2003
- Storeide, Anette H Norske krigsprofitører. Nazi-Tysklands hjelpere. Gyldendal 2014
- Tangen, Dag: Orkla og krigen. Spartacus Forlag/ SAP 2014
- Vea, Jon: Næringsliv og holdninger 1940. Hovedoppgave historie. UiO våren 1974

Westlie, Bjørn: Fangene som forsvant. NSB og slavearbeiderne på Nordlandsbanen
Spartacus 2015